УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії та мовознавства

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

з освітнього компонента

«ТЕОРЕТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО»

Харків 2026

Методичні вказівки розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства 15 вересня 2026 р., протокол № 3.

Методичні вказівки з освітнього компонента «Теоретичне мовознавство» для здобувачів вищої освіти другого рівня (магістр) спеціальності 035 «Філологія» розроблено відповідно до програми навчального курсу і є складовою цього навчально-методичного комплексу. Поданий матеріал ілюструє теоретичний та закріплює відповідними практичними завданнями, закони, що регулюють мову, системно дає пояснення природі мови, її зв'язку з мисленням і суспільством, а також системно-структурної організації мови

Укладач

доц. Л. М. Близнюк

Рецензент

доц. С. І. Нешко

ЗМІСТ

Вступ…… 5
До лекції «Стисла історія мовознавства. Давній період, середньовіччя, XIX століття, сучасний стан лінгвістики. Видатні лінгвісти XX століття»…… 6
До лекції «Походження і розвиток мови. Знакова природа мови. Типологія знаків. Структура знака. Знаковість та одиниці мови»……. 17
До лекції «Мова і мислення. Психофізіологічні основи мови і мислення. Роль мови у процесі пізнання»…… 23
До лекції «Мова і мовлення. Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення»…… 27
До лекції «Структура мови. Системний характер мови. Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями. Теорія ізоморфізму»…….. 30
До лекції «Фонологічна система мови. Передумови фонології. Фонологічні школи»…… 36
До лекції «Граматична система мови. Граматичні категорії. Морфологічний рівень»…….. 40
До лекції «Синтаксичний рівень. Сучасні теорії речення. Семантичний і комунікативний синтаксис. Теорія глибинних структур»…….. 45
До лекції «Поняття лексико-семантичної системи мови. Парадигматичні відношення. Співвідношення семантики з традиційними лінгвістичними дисциплінами»……. 50
До лекції «Проміжні рівні мови»……... 55
До лекції «Мова і суспільство. Суспільні функції мови. Властивості мовної норми»…….. 61

До лекції «Мова як символ соціальної солідарності. Соціальний символізм. Залежність стану мови від стану суспільства»……. 67
До лекції «Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація та держава. Мова і культура»…….. 71
До лекції «Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми»……. 75
Список літератури……... 80

ВСТУП

Будь-яка мова є надбанням певного народу. У ній зафіксовано історичний досвід попередніх поколінь, неповторний менталітет етносу, його духовні надбання. Мовознавство при цьому займається дослідженням природи мови, її структури, функціонування та розвитку.

Загальне мовознавство створює лінгвістичну теорію, тому його часто називають теоретичним. Теоретичне мовознавство включає лінгвістичні проблеми, що стосуються найсуттєвіших ознак мови як суспільного явища в її відношенні до інших явищ дійсності.

Загальне теоретичне мовознавство досліджує особливості мови як інструмент людського спілкування, а також аналізує структуру й закономірності функціонування всіх мов світу. Проблеми сутності мови, її функцій, структури і розвитку є дуже важливими, оскільки мова є необхідною умовою мислення, існування та розвитку суспільства. Через пізнання мови пролягає шлях до пізнання людини.

Предметом мовознавчої науки є мова як властивий тільки людині засіб спілкування й окремі конкретні мови в їх реальному функціонуванні, у статиці й динаміці, в їх теперішньому й минулому, в усіх їх взаємозв'язках та взаємодії з іншими соціальними феноменами (суспільством, свідомістю, культурою тощо). Проблеми сутності мови, її функцій, структури і розвитку є дуже важливими, оскільки мова є необхідною умовою мислення, існування й поступу суспільства. Через пізнання мови пролягає шлях до пізнання людини, а, отже, мовознавство спирається на знання, здобуті людством на всіх етапах свого розвитку.

До лекції

«Стисла історія мовознавства. Давній період, середньовіччя, XIX століття, сучасний стан лінгвістики. Видатні лінгвісти XX століття»

Базові поняття

У давньому мовознавстві виділяють чотири наукові традиції: давньоіндійську, давньокитайську, класичну, арабську.

Мовознавство в Давній Індії

Найдавнішою науковою традицією є давньоіндійська. Вона налічує 3000 років. Виникнення давньоіндійського мовознавства зумовлене суто практичними потребами. Із покоління до покоління віками передавалися усним шляхом священні гімни (Веди). Давні індуси вважали, що ці священні гімни є божественними, і тому їх необхідно оберігати від псування.

Давні індуси детально вивчали мовні явища і створили оригінальну й добре розвинуту лінгвістичну науку. Уже в самих Ведах розглядаються деякі мовознавчі питання, зокрема питання фонетики, орфографії, граматики і лексики. Давньоіндійське мовознавство першої половини IV — другої половини III ст. до н. е. досягло такого високого рівня, що вплинуло на розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст. Найвідомішим давньоіндійським мовознавцем є Паніні (V—IV ст. до н. е.) — один із основоположників мовознавства, автор першої граматики санскриту. Вважають, що його граматика створена в усній формі й розрахована на усне передавання. Для легкого запам’ятовування вона подана у вигляді 3996 віршованих правил (сутр). Через декілька століть її було записано. Паніні трактує мову як систему, що складається з фонетичного, морфологічного, словотвірного і синтаксичного рівнів. Саме розуміння мови як системи зумовило введення ним понять фонеми та нульової морфеми, до чого європейське мовознавство прийшло лише наприкінці XIX ст.

Давньоіндійські вчені не тільки описували мову, а й досліджували її філософські проблеми: співвідношення речення і судження, роль слова у мові та конкретну одиницю мовлення.

Датський мовознавець Вільгельм-Людвіг Томсен зазначав, що «висота, якої досягло мовознавство індусів, цілком виняткова, і до цієї висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до XIX ст., та й то навчившись багато чого в індійців» [7, с. 109].

Давньокитайське мовознавство

Перші мовознавчі праці в Китаї належать до I тисячоліття до н. е. Так, у V ст. до н. е. з'явилися тлумачення незрозумілих слів у давніх текстах, а також праці про зв'язок між словом і властивостями позначуваного ним предмета чи явища. У III ст. до н. е. китайці дійшли висновку, що назва нерозривно пов'язана з позначуваним, і так виникала теорія «виправлення імен», тобто вибору імені, яке б відповідало позначуваному. Наприклад, якщо правління імператора було невдалим, девіз правління оголошували «неправильним» і змінювали. Вважалося, що людина, яка займає певне соціальне становище, повинна поводитись відповідно до назви цього становища.

У II ст. до н. е. було укладено перший ієрогліфічний словник. Далі словникова робота стала провідною в китайському мовознавстві. Першим класиком китайського мовознавства вважають Сю Шеня (I ст. н. е.). Він здійснив класифікацію ієрогліфів і виділив їх складові частини (цим користуються до наших днів). Специфіка китайського мовознавства в тому, що до II—III ст. н. е. китайські вчені досліджували тільки значення й написання ієрогліфів, а не вимову слів.

Опрацьований Сю Шенем аналіз ієрогліфів з'явився раніше, ніж перші праці з фонетики. Це пояснюється складністю структури китайських ієрогліфів, які вимагають уміння членувати їх на частини і складати їх із

частин. Створення таких словників зумовлене також великою кількістю ієрогліфів, запам'ятовування яких перевищує потенції людської пам'яті.

Основною одиницею китайської фонетики вважають цзи — склад у цілому, який водночас відповідає писемному знакові та лексичній одиниці й розглядається як основна одиниця і лексики, і граматики [7, с. 123].

Мовознавство в Давній Греції та Римі

У Давній Греції мовознавство розвивалось дещо в іншому напрямі, ніж у Давній Індії і Китаї. Початок античному мовознавству поклали філософи, тому розрізняють два періоди: філософський (V—III ст. до н. е.) і александрійський (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.).

Філософський період

У цей період предметом наукових дискусій було питання про природу слова і відношення слова до речі. Філософів цікавило: отримує кожна річ назву відповідно до своєї природи чи зв'язок між назвою і річчю є довільним, установлюється людьми за умовною згодою, свідомо?

Так, Геракліт (VI—V ст. до н. е.) стверджував, що кожне ім 'я нерозривно пов'язане з річчю, назвою якої воно служить. В імені розкривається природа речі. Протилежну думку висловив філософ Демокріт (V—IV ст. до н. е.): імена речам дають люди на свій розсуд. Як доказ своєї правоти він наводив приклади невідповідності між словом і річчю: 1) одне слово може називати декілька різних речей (багатозначність); 2) одна річ може називатися різними словами (синонімія); 3) різні слова можуть збігатися за формою і звучати однаково (омонімія); 4) значення слів можуть змінюватися; 5) існують поняття без однослівної назви.

Платону (прибл. 427—347 рр. до н. е.) належить перша спроба виділення частин мови: він розрізняє ім'я і дієслово.

Повнішу й точнішу картину частин мови окреслює Арістотель (384—322 рр. до н. е.) у своїх творах «Поетика» і «Риторика». Він виділяє імена,

дієслова і допоміжні слова (сполучники та зв'язку). Арістотеля, як і Платона, не цікавили частини мови як мовні категорії [3, с. 45].

Мовознавство Давнього Риму не залишило оригінальних праць. Римські мовознавці переповідали погляди давньогрецьких учених. Заслуговують уваги праця «Про латинську мову» Марка-Теренція Варрона (116— 27 рр. до н. е.), де описано граматичну систему латинської мови за давньогрецькими зразками, та підручник латинської мови Квінтпа-Реммія Палемона (I ст. до н. е.), де вперше подано впорядковану латинську граматичну термінологію, яка стала основою термінології сучасного мовознавства.

Внесок римських мовознавців у граматичну теорію полягає в тому, що вони вивели з частин мови член (артикль), якого немає в латинській мові, ввели вигук, відкрили новий відмінок — аблятив і числівники поділили на кількісні та порядкові. Вивчаючи ораторське мистецтво, вони глибоко досліджували і стилістику на всіх мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, а також на рівні тексту) [7, с. 201]. Прикладом є підручник із красномовства «Ораторські настанови» Марка-Фабія Квінтіліан.

Давнє арабське мовознавство

Арабське мовознавство досягло великих успіхів в епоху халіфату (VII—XII ст.). Халіфат був багатонаціональною державою, в якій проживали перси, сирійці, греки, євреї та інші народи. Його територія охоплювала Аравію, Передню Азію, Північну Африку та Піренейський півострів. Державна політика була спрямована на арабізацію всіх народів, що населяли країну. Цьому сприяла підтримувана державою релігія — магометанство (іслам). Стимулом розвитку арабського мовознавства було тлумачення Корану (релігійного вчення, писаного чи укладеного Магометом у першій половині VII ст.) і боротьба проти засмічення літературної мови. Арабські вчені були ознайомлені з багатьма

досягненнями індійських і грецьких філологів. Спираючись на ті досягнення, вони досліджували арабську мову і створили детальний опис її фонетики, морфології та лексики.

Арабські мовознавці розрізняли звук і букву, виявляли факти невідповідності між звучанням і написанням. Услід за Арістотелем вони виділяли три частини мови: ім'я, дієслово, службові слова. Виявили специфічне для семіто-хамітських мов явище — внутрішню флексію.

Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження

Протягом VI—XII ст. у Західній Європі зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинської спадщини, а граматику розглядали як допоміжну дисципліну, яка служить суто практичним потребам оволодіння читанням і письмом. Вивчення граматики було цілком підпорядковане логіці, визнано логіко-граматичні ідеї Арістотеля.

Лише з XIII ст., у передренесансний період, коли європейські вчені ширше і глибше ознайомились із працями Арістотеля, граматика стає частиною філософії, ключем до розуміння природи людського мислення. Формується концепція філософської граматики, яка протиставляється практичній граматиці. На основі логічних ідей у XIII ст. виникає логіко-граматична школа «модистів». Основою її концепції було розмежування в мові трьох компонентів — речі, поняття, слова, яким відповідали три категорії — існування, поняття і позначення. Основну увагу модистів було зосереджено на загальних способах позначення. У XVII ст. почалися пошуки універсальних властивостей мови. Виникає ідея створення «всесвітньої мови», що вимагало виявлення властивостей реальних мов [4, с. 47]. У царині філософії мови простежувалися три концепції: емпірична Ф. Бекона, раціоналістська Р. Декарта, науково-філософська Г.-В. Лейбніца.

Мовознавство XVII ст. розвивалось двома шляхами — дедуктивним (створення універсальної граматики) та індуктивним (спроба виявити спільні властивості наявних мов).

Мовознавство у XIX столітті

З початку XIX в. відбувається певний відхід від традицій універсальних граматик. Вчені відзначають розбіжність логіки і граматики. Тому мовні категорії стали розглядатися як психічні. Інакше кажучи, мовна діяльність вивчалася в універсально-психологічному плані, поза діяльності конкретних індивідів. Найбільш яскравим представником цього напряму був видатний вчений Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835).

Творця наукової лінгвістики В. Гумбольдта, якому належить ідея визначення мови як мовної діяльності і розуміння мови як сполучної ланки між соціумом («громадськістю») і людиною, можна вважати одним з попередників психолінгвістики. В. Гумбольдт був першим, хто ввів в лінгвістику поняття мовної свідомості. Людина, за В. Гумбольдтом**,** опиняється у своєму сприйнятті світу цілком підкореною мові, яка веде її по життю як поводир. Практична діяльність людей підпорядковується мові як «творцеві існуючого світу».

О. Потебня розглядає мову як засіб створення думки. У своїй відомій книзі «Думка і мова» (1892), а також в інших дослідженнях він стверджує, що мова – це основний спосіб мислення, творча діяльність, організуюча думку. На думку О. Потебні, в слові слід розрізняти його «зовнішню форму», тобто членороздільний звук, зміст, об'єктивованого допомогою звуків, і «внутрішню форму», або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст.

Великий внесок у розвиток лінгвістичної науки і створення передумов до виникнення психолінгвістики вніс видатний вітчизняний лінгвіст Іван Олександрович Бодуен де Куртене (1845-1929), який визначав мову як складне об'єктивно психічне явище, що складається з багатьох груп різнорідних уявлень. Він вважав, що «сутність людської мови виключно психічна. Існування і розвиток мови зумовлено чисто психічними законами.

Немає і не може бути в мові людської чи в мові жодного явища, яке не було б разом з тим психічним».

Видатні лінгвісти XX століття. Структурна лінгвістика

У XX ст. питання про структуру мовної системи стає центральним серед дослідницьких проблем. Структурний аналіз поглиблюється шляхом розчленування системи — виявляє приховані елементи структурної організації системи. Структурна лінгвістика — лінгвістика, яка розглядає мову як структуру і кладе це поняття в основу своїх теорій. Опис структури мови — це побудова внутрішніх залежностей у мові. Утвердження термінів «структура», «структурна лінгвістика» — це новий етап науки про мову. Серед різноманітних течій мовознавства XX ст. вони посідають найголовніше місце.

У 50–60-ті роки XX ст. закладені концептуальні засади нової, постструктуральної парадигми, названої генеративною. Її засновником є автор генеративно-трансформаційної теорії мови Ноем Хомський.

Ноем Хомський – видатний американський лінгвіст, відомий своїм психологічним дослідженням про мову.

Теорія Хомського також відома як біолінгвістика. За даними дослідження Ноема Хомського, діти народжуються з природною здатністю до мови. Вони здатні вивчати та асимілювати комунікативні та лінгвістичні структури. Завдяки Теорії універсальної граматики, дослідник запропонував нову парадигму розвитку мови. Згідно з його постулатами, всі мови, якими користуються люди, мають спільні характеристики у власній структурі. Він припустив, що здатність винаходити мову якось закодована в генах. Це призвело його до думки про те, що основна основа мови схожа в різних культурах. В якості основи може бути якась універсальна граматика, незалежно від того, яка мова (включаючи мову жестів) може використовуватися людьми.

Практичні завдання

Вправа 1. Перед вами перелік учених, їхніх праць та історичних подій. Розбийте їх на логічні пари та обґрунтуйте зв'язок

Учений / праця	Ідея / метод
Арістотель	Стверджував, що слова мають природний зв'язок із речами
О. Потебня	Вперше виділив 8 частин мови та описав відмінювання за ptôseis (відмінками)
І. Бодуен де Куртене	Мова створює та керує думками, формує творчість людини
Н. Хомський	Мова – це складне об'єктивно психічне явище
Марк-Теренцій Варрон	Практична діяльність людей підпорядковується мові як «творцеві існуючого світу»
Вільгельм фон Гумбольдт	Всі мови, якими користуються люди, мають спільні характеристики у власній структурі
Платон	Будь-яка назва нерозривно пов’язана з позначуваним, і у такий спосіб виникає теорія «виправлення імен»

Вправа 2. До кожного твердження доберіть існуючу теорію природи мови та поясніть, чому.

1 «Чому солов'я називають солов'єм? Тому що він співає соло, і це чути в самому звучанні слова».

2 «Якби мова була природною, усі народи світу розуміли одне одного без перекладу».

3 «Я називаю цей стіл «столом», але в Англії його називають «тейбл» — і це однаково правильно, бо так домовилися люди».

Вправа 3. «Етимологічний міф»

Давні греки вірили, що слово ἄνθρωπος (людина) походить від ἀναθρῶν ἃ ὄπωπε — «той, хто дивиться вгору і бачить». Спираючись на знання про давній період, дайте критичну відповідь: чому така етимологія вважається ненауковою з точки зору сучасної лінгвістики? (Підказка: згадайте про випадковість зв'язку звука і значення).

Вправа 4. Виберіть одне слово зі сфери української традиційної народної культури (напр., *прялка, глечик, плуг, коромисло*) та проведіть міні-дослідження за планом:

1 Етимологія: Знайдіть походження слова (за допомогою етимологічних словників). Від якого кореня походить? Яке первинне значення?

2 Історія речі: Коротко опишіть, якою була ця річ у XIX столітті. Як вона виглядала, з чого виготовлялась, для чого використовувалась?

3 Зв'язок: Зробіть висновок: як історія речі проливає світло на семантичну еволюцію слова? Чи збереглося це значення сьогодні?

Вправа 5. Візьміть просте українське речення: «Соловейко співає у гаю».

1 Рівень звуків (фонологія): Замініть в одному слові лише один звук так, щоб змінилося значення слова (напр., Соловейко → Коловейко? або співає → зпіває?). Поясніть, чому в системі мови важливі саме диференційні ознаки, а не фізичні характеристики звуку (ідея Соссюра).

2 Рівень значень (семантика): Розкладіть це речення за схемою Єльмслева:

Що тут є планом вираження (звукова/графічна форма)?

Що є планом змісту (сенс, який стоїть за кожним словом і реченням загалом)?

Покажіть, як зміна в плані вираження (напр., гаю → лузі) автоматично змінює план змісту.

3 Висновок: Поясніть, чому структуралісти стверджували, що в мові «немає нічого, крім відмінностей».

Вправа 6. Візьміть концепт «ЧАС» (час). Нижче подано прізвища авторів різних лінгвістичних теорій:

1 Сепір-Уорф: Уявіть, що ви мандрівник у часі та потрапили до культури, де немає слів на позначення минулого, теперішнього і майбутнього, а є лише «день» і «ніч», або «дощовий сезон» і «сухий сезон». Як би мислення цих людей відрізнялося від вашого? Поясніть, як мова структурує сприйняття реальності.

2 Лакофф-Джонсон: Знайдіть в українській мові п’ять звичайних висловів про час, які є метафорами. Наприклад: «Час минає», «Час летить», «Я згаю час», «Час – гроші». Визначте, які базові поняття (рух, простір, цінність) лягли в основу цих метафор. Напишіть есе на тему: «Чи ми керуємо часом, чи час керує нами? (Погляд когнітивного лінгвіста)».

Вправа 7. Прочитайте два речення. Визначте, яке з них є граматичним (тобто відповідає правилам компетенції носія), а яке — неграматичним (порушує ці правила). Важливо: Не звертайте уваги на зміст— він може бути абсурдним.

1 Безбарвні зелені ідеї люто сплять.

2 Сплять люто зелені безбарвні ідеї.

Питання для аналізу:

- Чому перше речення (відоме у Хомського) ми сприймаємо як граматично правильне, хоч воно безглузде, а друге — як «не по-нашому», хоча всі слова ті ж самі?

- Спробуйте вимовити друге речення вголос п’ять разів поспіль. Чи стає воно від того граматичним? Як це пояснює різницю між знанням системи (компетенція) та мовленнєвою звичкою (виконання)?

Вправа 8. Розгляньте дві пари речень. Для кожної пари дайте відповіді на питання.

Пара А:

1 Джон легко б'є Білла.

2 Джон охоче б'є Білла.

Запитання: Чи однакова глибинна структура цих речень? Підказка: Спробуйте утворити від них пасивні конструкції (Білл б'ється Джоном...). Чому одне прислівник (легко) може стосуватися способу дії, а інше (охоче) — бажання суб'єкта, і як це змінює глибинний зміст?

Пара Б (класична за Н.Хомським):

1 Flying planes can be dangerous. (Літаючі літаки можуть бути небезпечними.)

2 Flying planes can be dangerous. (Те ж саме речення!)

Запитання: Чому це одне речення має дві різні глибинні структури? Поясніть, у якому випадку «flying» — це означення (літаки, які літають), а в якому — дія (керувати літаками). Як трансформація (згортання) призвела до омонімії на поверхневому рівні?

Вправа 9. Уявіть, що ви створюєте нову мову для роботів, яка базується виключно на трансформаціях. Дано глибинну структуру (набір базових елементів):

[ІВАН] [ЧИТАТИ] [КНИГА] (у значенні «Іван читає книгу»).

Ваше завдання — створити ТРИ поверхневі структури, застосувавши різні трансформації:

1 Питальна трансформація (зробіть запитання «Чи читає Іван книгу?» або «Що читає Іван?» — вигадайте своє правило перенесення слова).

2 Пасивна трансформація (зробіть «Книга читається Іваном», змінивши порядок і, можливо, додавши закінчення).

3 Негативна трансформація (зробіть заперечення «Іван не читає книгу»).

Після цього напишіть чіткий алгоритм (правило), як з однієї глибинної структури отримати всі три поверхневі. Наприклад: «Щоб утворити питання, потрібно переставити перший елемент у кінець і додати частку "чи" на початок».

Як ця вправа доводить, що мова — це не набір фраз, а скінченна кількість правил, яка породжує нескінченну кількість речень?

До лекції
«Походження і розвиток мови. Знакова природа мови. Типологія знаків. Структура знака. Знаковість та одиниці мови»

Базові поняття

Проблема походження мови є дуже складною. Припущення про походження мови робляться умоглядно шляхом міркувань, бо первісна мова не має пам'яток письма.

В античні часи (V-IV ст. до н.е.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи Платона вважали, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх природи, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокріта стверджували, що назви зовсім не пов'язані з природою речей, що жоден предмет не потребує її. Назви предметів потрібні тільки людям для передавання думки про предмети іншим і тому встановлюються за умовною домовленістю [1, с. 68]. Це є свідченням того, що й мова виникла свідомо, за домовленістю.

У XVII-XIX ст. з'явилося кілька гіпотез походження мови – звуконаслідувальна, звукосимволічна, вигукова, соціального договору, трудових вигуків, жестів та ін.

Звуконаслідувальна гіпотеза

Полягає в тому, що мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи. Відтворення ревіння звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, наприклад***, му, гав-гав, дзінь-дзінь, бац, кап*** тощо, від яких потім утворилися похідні типу ***гавкати, гавкання,***

гавкіт', капати, капання, капля тощо. Інколи подібні за звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам: ***зозуля*** по-чеськи звучить ***кукачка***, по-французьки ***куку***, по-іспанськи ***куко***, по-румунськи ***кук***, по-болгарськи ***кукавіца***, по-польськи ***кукулка***, по-російськи ***кукушка***. Проте зазвичай звуконаслідувальні слова в різних мовах не збігаються.

Ця гіпотеза була започаткована ще Демокрітом (460 до н.е. - ?) і Платоном (427-347 р. до н.е.).

Вигукова гіпотеза

Суть її в тому, що предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. А отже, слово – дзеркало душевного стану людини.

Скажімо, первісна людина натрапила в спеку на струмочок і від радості вигукнула ***«ах!».*** Від цього вигуку утворилися похідні – ***ахати, ахання, ахало***, і у такий спосіб формувалася мова.

Започаткували цю теорію епікурейці Давньої Греції (IV-III ст. до н.е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю теорію підтримав Ж.-Ж. Руссо**,** який констатував, що «пристрасті зумовили перші звуки голосу» і що «мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів».

Безумовно, не можна заперечувати значення емоцій і почуттів у розвитку мови, але прийняти вигукову гіпотезу походження мови важко, бо головну причину виникнення мови вона вбачає в індивідуальному душевному стані людини. Виникнення мови, за цією теорією, є випадковим явищем (хоча зрозуміло, що жодна дитина не заговорить, поки не опиниться серед мовців).

Логосична теорія походження мови

На ранніх етапах розвитку цивілізації виникла логосична теорія (від греч. logos «поняття; розум, думка») походження мови, яка існує в декількох

різновидах – ведичний, біблійний, конфуціанський. В уявленні народів Індії та Передньої Азії (X ст. до н.е.), мова має божественний, духовний початок. Позначаючи духовний початок, стародавні люди використовували терміни ***бог, слово, логос, дао***.

Створюючи світ, Бог вдається до акту говоріння. Потім він встановлює імена створеним єствам. Таких імен Бог встановлює небагато: ***день, ніч, небо, земля, море***, доручаючи все інше назвати Адамові. Отже, за Біблією, Бог наділяв людей здібністю до мови, яку вони спожили для найменування речей.

Ідея божественного походження мови проходить через всю історію мовознавства. Платон (IV в. до н.е.), єпископ Ансельм Кентерберійській (1033-1109), німецький просвітитель і вчений Й. Гердер (1744-1803), класик німецької філософії епохи Просвітництва Г. Лессінг (1729-1781), багато роздумуючи над походженням мови, прийшли до висновку про її божественний початок.

Гіпотеза соціального договору

Її основоположником вважають Діодора Сицилійського (90-21 рр. до н.е.), який писав «Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодинці виходили на пасовища і живились смачною травою і плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного, їх звуки були ще неосмисленими і нечленороздільними, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує». Ця гіпотеза пов'язана зі згаданою вище полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність, довільність назв (назви за домовленістю) [6, с. 100].

Теорія моногенезу (від гр. monos «один» і genesis «народження, походження») – *вчення про походження всіх мов світу від однієї мови.* Ця

теорія пов'язана з біблійним ученням, з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї та з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків. за такою ознакою, як схожість найсталішого базового словника. Критикують теорію часто. Основним аргументом є те, що на настільки великій часовій глибині методи порівняльно-історичного мовознавства застосувати неможливо.

Однією зі знакових систем є мова. Про її знаковий характер говорили ще вчені давніх Індії та Греції. Так, Арістотель стверджував, що «мовні вирази суть знаки душевних вражень, а письмо — знак перших». Поняття знаковості знаходимо також у працях лінгвістів-компаративістів — В. Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене, В. Богородицького та ін. Зовсім по-іншому стали розглядати це питання з часу виходу в світ книжки Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики» (1916). Ф. де Соссюр мову як систему знаків ставить в один ряд з будь-якою іншою системою знаків, що «відіграє певну роль у житті суспільства» [3, с. 247]. «Мова є система знаків, що виражають ідеї, а тому її можна порівняти з письмом, з азбукою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з воєнними сигналами тощо. Ми назвали б її семіологія». Така наука виникла і отримала назву «семіотика».

Основним поняттям семіотики є знак. Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замінника (представника) іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передання інформації.

Структура знака

Ф. де Соссюр, Л. А. Абрамян, І. С. Нарський, Ю. С. Степанов, В. А. Звегінцев, В. І. Кодухов та ін. розглядають знак як двосторонню

одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих учених, поняття знака без значення втрачає сенс: знак без значення не знак. Знак — це органічна єдність двох сторін, це «союз значення і його носія» тобто поняття й акустичного образу [10, с. 98]. Це, як зазначав Ф. де Соссюр, все одно, що дві сторони аркуша паперу: ніколи не можна розрізати тільки одну з них. Розглянуту теорію знака називають білатеральною (від лат. Ь bis «двічі» і latus «сторона»).

Найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона є односторонньою одиницею (має тільки план вираження і не має значення), її не можна вважати знаком [9, с.56].

Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові ***рук-а*** є дві морфеми. Корінь ***рук-*** виражає ідею руки, а флексія ***-а*** має аж три граматичні значення: наз. відмінок, одн., жін. рід. [14, с. 96]. Однак ці значення реалізуються не самостійно, а тільки в складі цілого слова.

Слово — двостороння одиниця, йому властиві всі знакові функції, через що є підстави саме слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, бо складається зі знаків і належить до рівня структур.

Практичні завдання

Вправа 10. Чи можна вважати знаками такі предмети: гроші (купюри); квитанція за споживання електроенергії; сережка у вусі; олівець у нагрудній кишені жакету; проїзний квиток? Проілюструйте цими прикладами основні властивості знака.

Вправа 11. Наведіть приклади слів, з якими слово «БУДИНОК» вступає в синтагматичні та парадигматичні відношення.

Вправа 12. В АУДИТОРІЇ (виконують групами по п’ять-сім осіб):

Уявіть, що ви — первісні люди, які вирішили добровільно створити спільну мову, щоб полювати на мамонта. Ви маєте п’ять хвилин, щоб вигадати:

- Звук (сигнал) для слова «МАМОНТ».

- Звук для слова «БІЖИМО».

- Звук для слова «НЕБЕЗПЕКА».

Важлива умова: Заборонено використовувати сучасні слова — лише вигуки, шипіння, свист або поєднання голосних.

Рефлексійні питання:

- Чи легко було домовитись? Скільки часу пішло на перемовини?

- Якби вас було 30 людей, а не п’ять, чи змогли б ви домовитись за п’ять хвилин?

- Чи може ця гра довести, що теорія договору не пояснює механізму виникнення перших слів? (Підказка: щоб домовитись про знак, потрібен уже якийсь знак — «порочне коло»).

Вправа 13. Поясніть, чому утворення: *земля, сонце, подруга, телефон* є словами, а звукові поєднання *ялмез, ценоз, гадрупо, нофелет*, створені з тих самих звуків мовлення не є словами.

Вправа 14. Вам потрібно пояснити партнеру три абстрактні поняття, не використовуючи слів (лише жести, міміка, положення тіла):

1 Вчора.

2 Багато.

3 Чому? (запитання).

Частина А: Спостерігайте, які частини тіла ви задіюєте. Який жест найзручніший?

Частина Б: Тепер спробуйте озвучити ці жести (наприклад, жест указування назад → звук «на-зад»). Зробіть висновок: які типи слів (іменники, дієслова чи прийменники/питальні слова) найважче передати жестами?

Критичне питання: Якщо мова виникла з жестів, то чому людство не залишилося на жестовій комунікації, а перейшло до звуку (адже жест займає руки й не видно в темряві)?

Вправа 15. Поєднайте слова за їхнім етимологічним спорідненням: 1) діло, діяч, доля, відділ, дієвий, поділений; 2) колосся, колесо, коло, колода, колодка, колоти; 3) рушниця, вирушати, рушійний, рух, рушник, наручники.

Вправа 16. Уявіть ситуацію: викладач простягає до студента руку долонею догори і каже: «Ключ!». Що він має на увазі? Чи зміниться значення (зміст), якщо на долоні буде лежати ключ?

До лекції
«Мова і мислення. Психофізіологічні основи мови і мислення. Роль мови у процесі пізнання»

Базові поняття

У мові й мисленні переплітаються соціальні й індивідуально-біологічні чинники. Процес мислення прихований від безпосереднього спостереження, це той «чорний ящик», про роботу якого ми можемо судити дедуктивно і перевіряти висунуті гіпотези на основі того, що маємо на вході і виході цього ящика, тобто на основі мовленнєвих фактів.

Слід розрізняти поняття «свідомість» та «мислення».

Свідомість — це весь процес відображення дійсності нервово-мозковою системою людини; це усвідомлене буття, суб'єктивний образ світу.

Мислення — це узагальнене відображення дійсності в свідомості у формах понять, суджень й умовиводів (силогізмів); це вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому продукуванні нових ідей, у прогнозуванні подій і вчинків. Отже, свідомість не зводиться до мислення, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення

дійсності, як пізнавальне, так і емоційно-оцінне ставлення людини до світу. Знаряддям мислення є мова, а також інші знакові системи (абстрактні, як, наприклад, математичні або хімічні, де використовується мова формул, або конкретно-образні в мистецтві). Мова як знакова система є матеріальною опорою мислення, вона матеріалізує думки і забезпечує обмін інформацією.

Різні відношення до мислення і його зв'язку з мовою лежать в основі двох різних напрямів — менталістичного, в якому чітко виявляється прагнення до ототожнення мови і мислення, приписування мові тієї ролі в психіці людини, яка належить мисленню, і механістичного (біхевіористського), який відриває мову від мислення, розглядає мислення як щось позамовне (екстралінгвальне) і вилучає його з теорії мови, оголошуючи мислення фікцією.

На думку сучасних учених, потрібно розрізняти три типи мислення: чуттєво-образне, технічне і понятєве. Тільки понятєвий тип мислення протікає в мовних формах [5, с. 43].Основними одиницями мови є фонеми, морфеми, лексеми, словосполучення, речення, а основними одиницями мислення є поняття, судження й умови. Не збігаються логічні й лінгвальні категорії, як, наприклад, поняття і значення слова, речення й судження. Значення слова ширше від поняття, поняття глибше від значення слова. Значення може мати різні конотації, тобто емоційно-оцінні й експресивні відтінки. Крім того, існують слова (вигуки), які не передають поняття, а лише емоції.

Отже, мова і мислення єдині, але не тотожні; вони нерозривні, але не злиті в одне, певною мірою автономні і мають свої специфічні риси, які вимагають спеціального вивчення.

Засвоюючи мову, людина оволодіває й основними формами та законами мислення. Водночас мова дала змогу людині вийти за межі безпосередніх чуттєвих сприймань, які для тварин є основним джерелом інформації про зовнішню дійсність. За допомогою мови людина не тільки

отримує узагальнені знання, а й членує явища дійсності на складові елементи, класифікує їх. Членування явищ дійсності відбувається за допомогою дискретних одиниць — слів, а класифікація як за допомогою слів (родо-видові відношення та ін.), так і за допомогою граматичних форм (частини мови, суфікси тощо).

Якщо процес пізнання здійснюється від конкретного спостереження до абстрактного мислення, то мова дає можливість спочатку ознайомитися з абстрактними поняттями, а потім переходити до їх конкретизації, що прискорює процес пізнання й розумовий розвиток людини загалом.

Практичні завдання

Вправа 17. Прокоментуйте такі вислови: «Мова – це середовище, у якому об’єднуються «Я» та «світ»; «Вивчення іноземної мови є розширенням сфери всього того, що ми взагалі можемо вивчити»; «Мова – це резервуар, у якому втілюються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу» (Х. Гадамер).

Вправа 18. Розгляньте три предмети: «чашка», «вода», «гора».

1 Дайте відповідь: скільки з цих предметів можна порахувати (одна чашка, дві чашки)? А скільки — не можна (не можна сказати дві води у значенні двох порцій)?

2 А тепер уявіть, що ви носій мови, де всі іменники поділяються лише на «форми, що зберігають форму» (раховані) та «форми, що змінюють форму» (нераховані). Як би ви класифікували гору? Адже гора може змінити форму, але ми сприймаємо її як цілісний об'єкт.

Експеримент «Переклад»:

Як би ви переклали фразу «Я випив три води» німецькою (де Wasser — нераховане) чи японською (де потрібні лічильні суфікси)?

Висновок: Як граматична категорія (рахованість/нерахованість) змушує нас по-різному думати про ті самі речі у світі?

Вправа 19. Складіть міні-твір-роздум на тему: «Чому швидкість мислення є більшою, ніж швидкість мовлення»?

Вправа 20. В АУДИТОРІЇ. Завдання (виконують індивідуально, потім обговорення в парі): прочитайте дві версії однієї й тієї самої ситуації:

Версія А: «Іван не зміг розв'язати задачу, тому що він недостатньо знає математику.»

Версія Б: «Задача не далася Івану, тому що вона побудована на незнайомому йому алгоритмі.»

Питання для аналізу:

- Де у версії А «винним» є суб'єкт (Іван), а де у версії Б — об'єкт (задача)?

- Як кожне з цих формулювань впливає на подальші дії?

- Що робитиме Іван після версії А? (Вчити математику загалом).

- Що робитиме Іван після версії Б? (Шукати конкретний алгоритм).

3 Уявіть, що ви — психотерапевт. Переформулюйте фразу пацієнта «Я не можу знайти роботу, бо я нікчемний» у спосіб, який відкриває нові шляхи для пізнання та дії.

Зробіть письмовий висновок: Чи можна стверджувати, що сам процес пізнання є мовним актом? Адже ми не просто мислимо, а формулюємо проблему, і від цього формулювання залежить, якою буде відповідь.

Вправа 21. Розгляньте три мовних факти:

Мова Слово / Категорія Що означає

Українська «Тривога» Поєднує страх і невизначеність, очікування небезпеки;

Німецька «Schadenfreude» Задоволення від невдачі іншого;

Японська «Коморебі» (木漏れ日) Світло, що проходить крізь листя дерев.

Частина А (аналіз):

Чому в українській немає окремого слова для Schadenfreude, а в японській — для тривоги з точним таким же відтінком?

Які аспекти реальності ці мови «висвічують», а які залишають у тіні?

Частина Б (експеримент «Перекладний шок»):

Спробуйте перекласти «Komorebi» українською одним словом. А тепер — реченням із 5 слів.

Чи тотожні ці два переклади за змістом?

Вправа 22. Візьміть будь-яке емоційне переживання, яке ви часто відчуваєте, але для якого в українській мові немає окремого слова.

Придумайте це слово самостійно та поясніть: чому саме так ви його вимовляєте? Що змінюється в пізнанні власних емоцій, коли для них з'являється назва?

До лекції
«Мова і мовлення. Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення»

Базові поняття

До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст). Правомірно говорити про мовлення окремої людини, про мовлення молоді, усне побутове мовлення, художнє мовлення тощо. Усе це – рівне використання можливостей мови.

Для того щоб краще зрозуміти різницю між мовою і мовленням, Ф. де Соссюр наводив аналогію з шахами. Шахова дошка, шахові фігури та правила шахової гри – мова; конкретне розігрування шахової партії – мовлення.

Усі положення і зауваження Ф. де Соссюра, його протиставлення мови і мовлення можна узагальнити так:

МОВА	МОВЛЕННЯ
- Психічне явище, міститься в мозку людини;	- психофізіологічне явище, знаходиться у фізичному середовищі;
- Соціальне;	- індивідуальне;
- Системне;	- несистемне;
- Пасивне;	- активне;
- Потенційне;	- реальне;
- Стійке;	- нестійке;
- Довговічне;	- однократне;
- Синхронічне;	- діахронічне;
- Суттєве	- побічне

Найповніше Ф. де Соссюр визначив мову, наголошуючи на її соціальній суті. Мова — «соціальний елемент лінгвальної діяльності загалом, зовнішній щодо індивіда, який сам не може ні створити мову, ні її змінити». Отже, з'являється концепція: «мова — мовлення — текст» [11, с. 567]. Однак текст не можна розглядати як явище одного порядку з мовою і мовленням. Текст — поняття видове стосовно родового поняття мовлення.

Оригінальною є теорія Л. Єльмслева, який розрізняє чотири аспекти: узус, акт мовлення, норму і схему.

Узус — це прийняте в певному суспільстві вживання мовних засобів. Він реалізується в акті мовлення (акт мовлення здійснюється відповідно до узусу). Норма являє собою певну абстракцію, узагальнення правил, на основі яких здійснюється узус. Схема — це чиста структура відношень. Наприклад, якщо іноземець вимовляє українською фразу «*Я мати один сестра*», то він порушує мовну систему (схему). Якщо ж цей же зміст він передає реченням «*Я маю одну сестру*», то порушує норму (нормативним в українській мові є «*У мене (є) одна сестра*»). У такому уявному оголошенні на залізничному вокзалі «*Увага! Поїзд «Київ — Берлін» відправиться через 3 хвилини. Дякую*» порушено узус, оскільки загальноприйнятим є певний

стереотип: «*Увага! До відправлення поїзда ... залишається 3 хвилини*» (пор.: в англійському узусі останнє слово дякую (*thank you*) є обов'язковим).

У практиці викладання іноземних мов наведене вище розмежування аспектів має ефективне застосування, оскільки уможливлює чітке визначення межі й рівнів викладання мови: навчання системи, норми, узусу.

У наші часи, після Ф. де Соссюра для розмежування мови і мовлення були запропоновані ще такі ознаки: 1) мова — щось загальне, мовлення — конкретне; 2) мова — постійна, довговічна, мовлення — перемінне, нестійке, недовговічне.

Практичні завдання

Вправа 23. Поясніть різницю в термінотворенні аналогів українського «літературна мова» в інших мовах: «стандартна мова», «писемна мова», «культурна мова», «спільна мова». У чому відмінність?

Вправа 24. Наведіть по два-три приклади порушення літературної норми української мови (вимови, слововживання, вживання граматичних форм і синтаксичних конструкцій).

Вправа 25. Накресліть схему діалектів української мови (або іноземної, яку вивчаєте). Наповніть цю схему прикладами.

Вправа 26. Як трактується проблема співвідношення мови і мовлення в сучасному мовознавстві? Вкажіть авторів різних лінгвістичних теорій з цього питання.

Вправа 27. Прочитайте нейтральне речення: «Студент запізнився на пару через транспортний колапс». Передайте той самий факт (однакова денотація), але у 4 різних мовленнєвих жанрах:

1 Офіційна доповідь декану (канцелярит, пасивні конструкції).

2 СМС-повідомлення другу (експресивність, скорочення, смайли).

3 Художній опис у романі (метафори, деталізація).

4 Виправдання перед викладачем (евфемізми, ввічливі форми).

Як змінився вибір лексики та синтаксису? Чи змінився зміст?

Вправа 28. Напишіть міні-есе (п’ять-сім речень) на тему «Що таке щастя?».

Етап 1. Напишіть так, як ви сказали б це усно (зі звичними вам кліше, паузами, повторами).

Етап 2. Перепишіть те саме есе, використовуючи виключно лексику словника української мови (без новотворів, суржику, запозичень останніх 10 років). Зверніть увагу на синтаксис.

Етап 3. А тепер «оживіть» текст: додайте три неологізми (які ви самі вигадали) або метафори, яких немає у словнику, але які зрозумілі з контексту.

Вправа 29. Надайте розгорнуту письмову відповідь на запитання: «У чому полягає некоректність сперечання: що виникло раніше – мова чи мовлення?»

Вправа 30. Як відомо, модель мовленнєвого акта прохання включає такі комунікативні методи: 1) залучення уваги; 2) допоміжні фрази (типу, *Ви сьогодні дуже зайняті?*); 3) мотивація прохання; 4) власне прохання тощо. Надайте письмове пояснення: якою може бути модель мовленнєвого акта пробачення?

До лекції
«Структура мови. Системний характер мови. Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями. Теорія ізоморфізму»

Базові поняття

Уведення поняття системи щодо мови пов’язують з іменем Ф. де Соссюра, хоча пріоритет у цьому належить І. О. Бодуену де Куртене. Особливу роль в обґрунтуванні системного підходу до мови відіграли праці українського мовознавця О. О. Потебні.

Ф. де Соссюр називав мову системою знаків, які виражають ідеї. Усі частини мовної системи, за Соссюром, можливо і необхідно розглядати в їх синхронічному зв'язку.

Поняття системи мови базується на взаємозалежності її елементів. Системні відношення не є чимось зовнішнім для окремих компонентів системи, а входять у ті елементи, утворюючи якісну їх характеристику [8, с. 77]. Нерідко відмінність системних відношень є єдиною основою розрізнення й самих елементів.

!!! Пор.: англ. ***love, love's, loves, loves'*** **і** ***love, loves, loved, loving***, де в другому випадку (ряді) ***love*** — дієслово зі значенням «любити», а в першому випадку (ряді) ***love*** — іменник зі значенням «любов». Таке розрізнення тут можливе на основі системних відношень (в одному випадку ***love*** — член іменникової парадигми, а в другому — дієслівної). На основі принципу системності мови базується й таке граматичне поняття як нульова морфема (***вода, води, воді, воду, водою, воді, води, водØ , водам, води, водами, водах***). Відсутність закінчення в родовому відмінку множини за його наявності в усіх інших відмінках набуває граматичного значення, а оскільки відмінкові значення виражаються закінченнями (флексіями), то в даному разі наявна нульова флексія.

Системний характер мови зумовлений її суспільною природою: якби мова не становила цілісної системи, вона не могла б бути засобом спілкування. Система – це організована єдність взаємопов'язаних елементів. Система мови – це внутрішня організація її структурних одиниць і частин, сукупність структурних елементів, які, маючи стійкі зв'язки, створюють внутрішньо організоване, єдине ціле – мову.

Кожна структурна одиниця мови пов'язана з іншими безпосередньо або через мовні категорії. Мовні одиниці, категорії та відношення мають певну структуру взаємозв'язків у межах мовної системи. Термін

«структура» означає внутрішня будова чогось взаємозв'язок складових частин цілого [15, с. 84].

Отже, структура мови – це внутрішня її будова, ієрархія мовних одиниць, відношень між ними, об'єднаних у межах мовних рівнів.

Відношення між мовними одиницями бувають парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні.

Так, парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінкими і глухими, м'якими і твердими звуками; в граматиці — між відмінковими формами слів, формами дієвідмінювання, між різними типами речень тощо; в лексико-семантичній системі — це синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні та інші відношення.

Синтагматичні відношення — відношення одиниць, розташованих лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися.

Ієрархічні відношення — відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонеми до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення. Якщо парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня) — фонема + фонема, морфема + морфема, слово + слово тощо, то ієрархічні відношення об'єднують одиниці різних ступенів складності.

Теорія ізоморфізму (від грец. fsos — рівний, однаковий і грец. morphe — вид, форма) — теорія польського мовознавця Єжи Куриловича, яка доводить відсутність якісної відмінності між різними рівнями мови і дає змогу застосовувати в їх дослідженні одні й ті самі методи і принципи [14, с. 176] .

Іншу оригінальну теорію щодо структури мови — теорію ієрархії рівнів — сформулював у 1962 р. французький мовознавець Еміль Бенвеніст. Суть цієї теорії полягає в тому, що мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту належать до вищого рівня. Схематично це можна зобразити так:

----------—, слово

----------—- МОРФЕМА

ФОНЕМА

Морфема планом вираження спирається на фонему, тобто складається з фонем, але свого змісту набуває лише в складі слова.

Практичні завдання

Вправа 31. Надайте розгорнуту відповідь на запитання: як виявляється в мові така властивість її системи як ієрархічність її будови? Наведіть приклади, що доводять це положення.

Вправа 32. Прочитайте речення: «Соловейко виспівує у вишневому саду».

Виконайте послідовний розбір за рівнями:

1 Фонетичний — запишіть транскрипцію та виділіть склади й наголос.

2 Морфемний — поділіть слово «виспівує» на морфеми (префікс, корінь, суфікс, закінчення).

3 Лексичний — дайте тлумачення слова «соловейко» та підберіть до нього 2 синоніми.

4 Синтаксичний — накресліть схему речення (підмет, присудок, другорядні члени).

Скільки фонем у слові «сад»? Скільки морфем? Співвіднесіть ці числа. Чи збігаються вони?

Вправа 33. Дано два ряди слів (штучна мова для чистоти експерименту):

Ряд А: та-ка, та-кі, то-ка, ту-ка, та-ку.

Ряд Б: ба-ка, ба-кі, бо-ка, бу-ка, ба-ку.

1 Визначте, які звуки (фонеми) змінюють сенс у цих рядах (тобто виконують смислорозрізнювальну функцію).

2 Тепер візьміть українські слова: «дім» — «дим» — «дем» (умовно). Покажіть, що фонема /і/ та /и/ — це одиниці вираження, а значення «будівля» vs «продукт горіння» — це одиниці змісту.

3 Творче завдання: Придумайте три власні пари слів, де зміна однієї фонеми змінює лексичне значення. Поясніть, чому цей принцип називають «подвійним членуванням».

Вправа 34. Заповніть таблицю:

Рівень	Предмет вивчення	Одиниця рівня	Галузі мовознавства
Фонетичний			
Лексико-семантичний			
Морфологічний			
Синтаксичний			

Вправа 35. Надайте письмову відповідь на питання: У чому виявляються синтагматичні відношення на рівні фонетики? Проілюструйте особливості таких відношень на прикладі слів: *весілля, м'яч, щастя, співати.*

Вправа 36. Виявіть ізоморфізм відношень — коли як на фонетичному, так і на синтаксичному рівнях працюють однакові типи зв'язків:

Частина А (фонетика): Побудуйте фонетичну парадигму для голосного [о] в позиціях: [сон], [сона], [сонце]. Які звукові варіанти (алофони) з'являються? Це синтагматичні зміни (під впливом сусідніх звуків).

Частина Б (синтаксис): Запишіть речення: «*Студент читає книгу*». Замініть підмет на п'ять інших іменників (*викладач, дитина, професор, робот, письменник*) — це парадигматичний вибір (заміна за принципом «або-або»).

Змініть порядок слів або додайте залежні слова («*Студент уважно читає цікаву книгу*») — це синтагматичні зв'язки (лінійне поєднання).

Вправа 37. Наведіть по п’ять прикладів парадигматичних і синтагматичних відношень: а) у фонології, б) в лексиці, в) в морфології, г) в синтаксисі (на матеріалі української мови).

Вправа 38. Надайте письмову відповідь на запитання: Як ви розумієте вислів Ф. де Соссюра: «У мові немає нічого, крім відмінностей».

Вправа 39. Розв'яжіть лінгвістичну пропорцію за аналогією:

Фонема : Морфема = Морфема : ?

Виконайте практично:

1 Дано слово «*великий*». Розкладіть його на морфеми. Скільки фонем припадає на 1 морфему? Обчисліть середнє значення.

2 Дано речення з п’яти слів: «*Безмежний простір перед моїми очима*». Скільки морфем у цьому реченні? Скільки фонем?

3 Складіть пропорцію для двох слів: «*рука*» — «*ручка*». Як зміна однієї морфеми (суфікса) впливає на фонемний склад? Чи зберігається «довжина» одиниць?

Дискусійне питання: Чи завжди кількість фонем у слові більша за кількість морфем?

Вправа 40. Наведіть три-чотири приклади, що ілюструють особливості систем української та іноземної мов (на прикладі фонетичної або граматичної підсистеми).

До лекції
«Фонологічна система мови. Передумови фонології. Фонологічні школи»

Базові поняття

Найнижчим рівнем мовної структури є фонологічний. Основною одиницею фонологічного рівня є фонема. Поняття фонеми обґрунтував російський та польський мовознавець І. О. Бодуен де Куртене. Він першим помітив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди у якийсь спосіб зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини він назвав фонемою. Він розглядав фонему не як носія певного смислу, а скоріше як організаційний центр, навколо якого групуються в нашій свідомості звуки мовлення, що виконують у мові тотожні функції.

Учень Бодуена де Куртене лінгвіст Л. В. Щерба розвинув і суттєво збагатив теорію фонеми. Психічний підхід до фонеми він об'єднав з функціональним. Смисло-розрізнювальна роль фонеми виходить на передній план: «Фонемою називається найкоротше спільне фонетичне уявлення даної мови, здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова». Праці Бодуена де Куртене і Щерби заклали основу для створення теорії фонем.

М. С. Трубецькому належить уведення терміна фонологія і виокремлення фонології в окрему науку, яка вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови мови.

Слова різняться між собою звучанням. Для того щоб розрізнити два слова, потрібно їх зіставити і протиставити. Протиставлення, або опозиція, — основне поняття фонології [4, с. 23].

Опозиції бувають релевантні, тобто такі, які служать для розрізнення значеннєвих одиниць, і нерелевантні — які не служать для розрізнення значеннєвих одиниць мови. Наприклад, опозиція у словах ***дам — дим —***

дум є релевантною, бо саме цими протиставленими одиницями різняться наведені слова і відповідно їхні значення. Опозиція **[у] — [г]** в українській мові є нерелевантною, бо не впливає на розрізнення смислів: [**уол**] — [**гол**].

Фонема (від грец. рііопета «звук, голос») — мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць — морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них — і для розпізнання та розрізнення слів.

Розрізняють такі функції фонем: 1) конститутивну: фонеми є тим матеріалом, з допомогою якого творяться одиниці вищих рівнів; 2) ідентифікаційну: із суцільного потоку мовлення людина розпізнає окремі звуки, а завдяки цьому й окремі слова; 3) дистинктивну: фонеми розрізняють як зміст слова, так і його форму [12, с. 198]. Отже, звуки стають фонемами лише тоді, коли вони перебувають в опозиції до інших звуків, тобто коли є хоч одна пара слів, яка різниться цими звуками.

Розгляд фонем у системі належить до їх парадигматичного аспекту, тобто, такими відношеннями, що об’єднують фонетичні одиниці в певні групи, категорії. Так виникає система фонемних опозицій, серед яких вирізняються два основні типи: диз'юнкція — протиставлення за декількома диференційними ознаками і кореляція — протиставлення за однією диференційною ознакою. За характером протиставлення опозиції бувають привативні, градуальні й еквіполентні.

Привативні — опозиції, в яких один член має якусь ознаку, а інший її не має. Так, фонема <**д**>, на відміну від <**т**>, має дзвінкість. У цьому разі дзвінкість (не глухість) втрачається в слабкій позиції кінця слова, тому саме дзвінкість є маркованою ознакою, а не глухість.

Градуальні опозиції (їх ще називають ступінчастими) характеризуються різним ступенем (градацією) однієї й тієї самої ознаки. Так, зокрема, фонеми <**е**> й <**і**> різняться ступенем розкриття рота.

Еквіполентні (рівнозначні) опозиції — опозиції, в яких обидва члени логічно рівноправні, тобто не характеризуються ні різним ступенем якоїсь однієї ознаки, ні наявністю або відсутністю ознаки. Наприклад, фонеми <**п**> і <**т**> мають спільні ознаки — глухість, твердість, зімкненість (проривність), однак кожна з них має ще одну у даному випадку тільки їй притаманну ознаку (губність для <**п**> і передньоязиковість для <**т**>).

Фонологічна система кожної мови є своєрідною. Ця своєрідність стосується загальної кількості фонем (кількість фонем в різних мовах коливається від 10 до 80); організації фонемних опозицій; пропорції голосних та приголосних (в українській мові 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні; в англійській — 44 фонеми, причому 20 голосних і 24 приголосні; в німецькій — 33 фонеми, 15 голосних, 18 приголосних; у французькій — 35 фонем, 17 голосних і 18 приголосних); характеру позицій; варіантів і варіацій фонем.

В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Є. К. Тимченка («Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», 1929), О. Н. Синявського («Спроба звукової характеристики літературної української мови», 1929) та О. Б. Курило («До поняття «фонема», 1930). Далі фонологічні ідеї стосовно української мови розвивали І. З. Петличний, П. П. Коструба, Ф. Т. Жилко, Л. І. Прокопова, В. С. Перебийніс, Н. І. Тоцька та ін.

Практичні завдання

Вправа 41. Визначте сильну і слабку позиції фонем у поданих словах:

Червневий, червень, степовий, степ, голубка, голуб, зелений, зелень, вітер, галка, Лубни, лукавий, риба, рибак.

Вправа 42. Знайдіть у поданих словах варіанти фонем, дайте їхню характеристику. Молотьба, весна, червневий, союз, зшити, верховий, вересневий, живенький, зозуляста, дзига.

Вправа 43. Які із нижче поданих слів мають однакові голосні фонеми?

а) Шина, літо, мама, вік, доля, льон, якір, сито, люстра;

б) Влада, крюк, його, рама, том, ріка, світло, мед, діло, сім.

Вправа 44. Проаналізуйте, чим вирізняються трактування фонеми І. О. Бодуеном де Куртене, Л. В. Щербою і М. С. Трубецьким.

Вправа 45. Що таке алофон? Наведіть приклади з української мови.

Вправа 46. «Приватна чи еквіполентна?» Визначте тип опозиції у наведених парах слів (враховуючи лише голосні або лише приголосні):

1 Дім — Том (початковий приголосний).

2 Сам — Сом (голосний).

3 Пил — Бив (початковий приголосний; зверніть увагу на глухість/дзвінкість та твердість/м'якість).

4 Кіт — Кит (голосний).

5 Ніс — Ніс (наголос; враховуємо редукцію).

Вправа 47. «Сильна та слабка позиція». Проаналізуйте пари слів:

1 Коза — коса.

2 Луг — лук.

3 Плід — плот.

У якій позиції (абсолютний кінець слова, перед глухим, перед дзвінким) відбувається нейтралізація опозиції «глуха/дзвінка»?

Яка фонема виступає в «сильній» позиції, а яка в «слабкій»? Як це явище називається в фонології (архіфонема)?

Вправа 48. «Архіфонема в поезії». Знайдіть у вірші (Т. Шевченка або сучасного поета) риму типу «сніг — ніг» або «ріг — поріг».

Поясніть, чи є ця рима точною з фонетичного погляду. Як нейтралізація опозиції [г] — [к] (або [з] — [с]) впливає на сприйняття рими? Чи вважаєте ви таку риму «бідною», чи, навпаки, фонологічно глибокою? Аргументуйте.

До лекції

«Граматична система мови. Граматичні категорії. Морфологічний рівень. Частини мови»

Базові поняття

Граматична система мови — це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Граматична будова мови як система — це єдність абстрактних граматичних значень і їхніх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Граматика – це розділ мовознавства, що вивчає будову мови, його різнорівневу організацію, його категорії і їхнє ставлення один до одного.

Найважливішим і вихідним для граматики є поняття граматичного значення (за іншою термінологією — грамеми).

Граматичне значення — узагальнене, абстрактне значення, властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям, яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

Граматичне значення характеризується такими ознаками:

1) вищим ступенем абстракції. Граматику можна порівняти з геометрією, яка вивчає не конкретні предмети, а тільки їхні просторові параметри — довжину, висоту, ширину. Так, цегла для геометрії — це лише паралелепіпед. Для граматики ***стіл, будинок, місто*** — всього лише предмети. Різні слова ***будинку, великого, цього, п'ятого*** об'єднані спільним граматичним значенням родового відмінка, яке не пов'язане з конкретним лексичним значенням цих слів;

2) необов'язковою співвіднесеністю з позамовним референтом. Чимало граматичних значень має тільки внутрішньомовну природу. Так, наприклад, не доводиться шукати в позамовній дійсності пояснення, чому ***ставок, водойма*** та ***озеро*** мають різне родове значення (відповідно

чоловічого, жіночого і середнього роду), хоча всі вони позначають природні або штучні заглибини, заповнені водою;

3) регулярністю свого вираження. Кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження. Так, зокрема, значення доконаного виду однократної дії виражається за допомогою суфікса **-ну-** (***стукнути, крикнути***), значення давального відмінка іменників за допомогою закінчень **-у** (**-ові**), (**батьк-у** (**-ові**); **-і** (**матер-і**, **дороз-і**, **телят-і**).

І на відміну від лексичних значень, які є відносно вільними (у потребі сказати про сильний вітер зі снігом можна вибрати одне з таких слів, як ***завірюха***, ***віхола***, ***хуртовина, хуга, хуговій, сніговій, сніговиця, сніговійниця***, ***сніжниця, хурделиця, хуртеча, хурдига, метелиця*** тощо), граматичні значення не вибирають, оскільки вони є заданими: коли ви вже вибрали слово ***сніговій***, то в родовому відмінку змушені вжити флексію **–ю**: ***сніговію***;

4) обов'язковістю. Ця ознака пов'язана з попередньою. Якщо лексичні значення є необов'язковими і залежать від наміру і смаків мовця, то граматичні від цього не залежать. Це ті значення, без яких не можна вживати певний клас слів. Якщо ви вживаєте іменник, то не можете уникнути значень числа, роду, відмінка, бо будь-який іменник завжди має в собі ці значення.

Граматична категорія — система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням. Так, граматичними категоріями можна вважати категорії числа, виду, бо в межах категорії числа виділяють протиставлені граматичні значення однини і множини, а в межах категорії виду — значення доконаності і недоконаності дії. Усі граматичні категорії поділяють на морфологічні і синтаксичні.

До морфологічних категорій належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи. Одним із найважливіших для морфології є

поняття частин мови, які становлять її чітку підсистему. Частини мови — класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних (поняттєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей [14, с. 202].

У визначенні частин мови для кожної мови потрібно використовувати різні критерії, оскільки частини мови в кожній мові є специфічними. У системі частин мови найчіткіше оформлені іменники і дієслова. Можна стверджувати, що в частино-мовній системі є ядро і периферія.

Перші класифікації частин мови було розроблено ще в давніх Індії, Греції та Римі. Стародавні класифікації є, по суті, перенесені на сучасні мови, які не завжди накладаються на реальні морфологічні системи живих мов. Найпоширенішими нині є дві класифікації — шкільна і В. В. Виноградова.

За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови, з них шість самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службових (прийменник, сполучник та частка) і вигук.

В. В. Виноградов до частин мови відносить не всі слова, а тільки ті, які можуть бути членами речення. Тому, крім семи частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників і категорії стану), він виділяє ще частки мови (власне частки, зв’язки, прийменники та сполучники), модальні слова й вигуки. Його класифікація може бути перенесена на інші слов’янські мови. Створити одну універсальну для всіх мов класифікацію частин мови неможливо

Практичні завдання

Вправа 49. Якими мовними засобами виражені граматичні значення слів у поданих прикладах?

а) Укр.: Брати – взяти, літературознавець, бачити – побачити, поганий – гірший, ніч змінює день; день змінює ніч, великий – більший, но'ги – ноги', червоний – червоніший, прибираю – приберу, око за око, він – його ,коли не коли, трирічний, смикати – смикнути, горицвіт, віл – вола, водоріз, країна

(наз. відм., одн.) – країн (род. відм, мн.), далекомір, кращий – найкращий, розріза'- ти – розрі'зати, латаний-перелатаний піджак, доро'га – дорога'.

Вправа 50. Охарактеризуйте типи граматичних значень і граматичних категорій. Що розуміють під прихованими граматичними категоріями?

Вправа 51. У наведених прикладах визначте граматичні категорії і граматичні значення, які об’єднує кожна категорія: Іти – прийти, співати – заспівати, записати – записувати, посилати – послати, брати – взяти, учитель – учителька, гора – гори, пасту́шка – пастушка́, пасту́шка – пасту́шки, степ – степи, вивчити – вивчати, десять – десяти, читаю – буду читати, книга – книгу, я – мене, напишу – напишемо, світлий – світліший, чорний – чорна, мій – мого, падаю – упав, стіл – стола, виразити – виражати, білий – білого, сказав – сказала.

Вправа 52. Знайдіть зайве слово (за родовою ознакою):

а) путь, біль, вуаль, спіраль, Умань;

б) депо, бюро, кіно, село, Кіліманджаро;

в) хата, стіна, сирота, субота, турбота;

г) зілля, знання, Ілля, вміння, підпілля.

Вправа 53. Проаналізуйте подані групи слів. Визначте, яка граматична категорія (час, рід, число, відмінок, вид) виражена у кожній групі. Потім знайдіть у групі «зайве» слово, яке порушує системність категорії (тобто має нульовий або невиразний граматичний показник для цієї категорії).

1 Пишу, писав, писатиму, писав би.

2 Стіл, вікно, мати, таксі. (Яка категорія тут «збігає»?)

3 Робити — зробити, писати — написати, стріляти — стрільнути.

4 Вовк, вовка, вовку, вовком, (на) вовку.

Чому в українській мові категорія роду є граматичною (обов'язковою для всіх іменників), а категорія збірності / одиничності — ні? Аргументуйте, спираючись на поняття опозиції (наявність хоча б двох рядів форм).

Вправа 54. У наведених реченнях допущено граматичну помилку (узгодження або керування). Ваше завдання — виправити її, але головне — пояснити, яка граматична категорія постраждала і чому носій мови може не помітити цієї помилки в швидкому мовленні (тобто де опозиція форм перебуває у слабкій позиції).

1 Я почув, що вона прийшов. (Категорія ?)

2 Найбільш кращий варіант — це чекати. (Категорія ступенів порівняння; чому це тавтологія?)

3 Поїзд вирушає по прибуття пасажирів. (Тут помилка у відмінку; який відмінок вимагає прийменник по у значенні часу? Поясніть, чому помилка «не ріже слух»).

Вправа 55. Дано ряди граматичних ознак. Знайдіть зайву категорію в списку (вона належить до іншої частини мови або має іншу природу):

1 Час, особа, вид, відмінок. (Зайве — ? Бо відмінок властивий іменнику, а решта — дієслову).

2 Рід, число, ступінь порівняння, стан. (Зайве — ? Бо ступінь порівняння — це категорія прикметника/прислівника, а рід/число/стан — дієслова та іменника).

Вправа 56. Прочитайте речення. Визначте, яка граматична форма (категорія часу, числа або особи) вжита непрямо (переносно). Поясніть, якого ефекту досягає автор.

1 Я йду, а він мені: «Стій!» (Який час використано замість минулого? Як це називається в стилістиці?).

2 Ми — люди, а не ви! (Заміна однини на множину в звертанні — що це за прийом?).

3 Ну, я тобі дам! (Майбутній час у значенні погрози. Яке реальне часове значення тут приховано?).

4 Ось іде старий, а він як крикне! (Раптова зміна часу в оповіді).

До лекції
«Синтаксичний рівень. Сучасні теорії речення. Семантичний і комунікативний синтаксис. Теорія глибинних структур»

Базові поняття

Синтаксичний рівень — система механізмів мови, яка забезпечує творення мовленнєвих одиниць.

Об'єктом синтаксису виступає вся синтаксична будова мови, яка формується з усіх без винятку синтаксичних одиниць – членів речень, словосполучень, речень, їхніх форм, різновидів.

Предметом вивчення в синтаксисі є синтаксична теорія, синтаксичні правила, всі характеристики об'єктів синтаксичної структури мови, тобто реальних членів речення, словосполучень, речень [7, с. 174].

Синтаксис складається з двох розділів — синтаксису частин мови і синтаксису речення.

Синтаксис частин мови вивчає сполучувальні можливості слова (їхню синтаксичну валентність), способи їх реалізації (узгодження, координація, керування, прилягання, замикання тощо) і виражені ними відношення (предикативні, атрибутивні, об’єктні, релятивні тощо). Цей розділ називають синтагматичним синтаксисом.

Синтаксис речення описує внутрішню структуру, комунікативний тип речень, їхню семантику і синонімічні перетворення. Синтаксис речення протиставляється синтагматичному синтаксису як такому, що позбавлений комунікативної функції. Отже, синтагматичний синтаксис і синтаксис речення — це два абсолютно різних за призначенням і дією механізми мови.

Речення — одне з основних понять синтаксису. Це висловлення, яке повідомляє про щось і розраховане на слухове або зорове (на письмі) сприйняття. На відміну від слова і словосполучення речення характеризують:

- комунікативність (семантика речення співвіднесена з основною логічною формою мислення — судженням, що сприяє передачі конкретного змісту в логічно зрозумілих формах, і структура речення здатна входити до будь-яких форм спілкування, вписуватися в конситуацію мовлення);

- відносна самостійність (кожне речення виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами);

- структурна цілісність (кожне речення будується за певним структурним зразком, у його основі лежить якась структурна модель).

Основними ознаками речення, крім комунікативності, є предикативність й інтонація.

Предикативність — це співвіднесеність змісту речення з дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактується як реальний (такий, що мав, має або буде мати місце) або ірреальний (можливий, бажаний тощо).

Предикативність нерозривно пов'язана з модальністю, адже віднесеність до дійсності може виражатися як ствердження або заперечення, припущення, умова, спонукання, побажання тощо.

Під модальністю розуміють ставлення мовця до змісту речення. Смислову основу модальності становить поняття оцінки як інтелектуальної (раціональної), так і емоційної. Модальність виражається вставними і вставленими одиницями (***здається, кажуть, безумовно, напевно*** тощо), модальними частками (***ніби, хіба що, чого доброго***), вигуками (***леле!, горе!, гай-гай!, та ба!***), спеціальними інтонаційними засобами, порядком слів (***Гарний друг!)*** та ін. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією (***Мама! Дощ? Уперед!***). Очевидно, без інтонації не може бути виражена ні модальність, ні предикативність узагалі.

Побудова (синтагматична організація) речення підпорядкована його двом функціям — номінативній і комунікативній.

Номінативна функція пов’язана з позначуваною реченням ситуацією (подією), тоді як комунікативна — з виділенням у висловленні ядра і теми

повідомлення. Відповідно до цих двох аспектів речення у функціональному синтаксисі стали розрізняти комунікативний синтаксис і номінативний (семантичний) синтаксис.

Комунікативний синтаксис пов'язаний із розподілом функціонального навантаження речення між його членами, який дістав назву актуального членування речення. Оскільки в будь-якому повідомленні є те, що відоме слухачеві, і те нове, заради чого породжується повідомлення, то висловлення відповідно поділяється на дві частини: вихідну частину — **тему** і на те, що говориться про неї, — **рему** (нову інформацію). Актуальне членування речення здійснюється за допомогою порядку слів та інтонації. Тема звичайно розміщується на початку фрази, рема — в кінці (***Студенти в аудиторії***). однак за допомогою інтонації можна як рему виділити початок фрази (***Студенти в аудиторії***; тобто не викладачі, не гості, а саме студенти). Додатковими показниками реми можуть бути видільні частки (**тільки, лише, саме**), додатки-агенси в пасивних конструкціях тощо.

Для семантичного синтаксису важливим є поняття пропозиції. Пропозиція — це семантичний інваріант, спільний для всіх членів модальної і комунікативної парадигми речень. Так, наприклад, речення ***Командир вручив воїнові орден, Командир нагородив воїна орденом, Командиром вручений орден воїнові*** передають одну й ту саму інформацію.

Практичні завдання

Вправа 57. Знайдіть та виділіть суб'єкт і предикат у наведених реченнях.

І тепер вона, звабливо-мерехтлива вечірняя зоря, знову зійшла на холодному синьо-зеленому небі, над погасаючою загравою – там, де щойно зайшло сонце. Максим ішов по синьому снігу між деревами, дивився на неї і думав про те, про що й завжди, бувало, думав при такій погоді: «От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хтось любий і

дорогий, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину… І там десь їхні погляди сходяться й летять разом просторами, синіми пустелями, космічними далями…»

За І. Багряним.

Вправа 58. До наведених у вправі 57 речень застосуйте принцип теорії глибинних структур, здійснивши інтерпретацію поверхневої та глибинної (семантичної) структури.

Вправа 59. Перед вами пари конструкцій. Визначте, яка з них є реченням (має предикативність), а яка — лише словосполученням (номінативним блоком). Доведіть свою думку, змінивши час або спосіб дієслова в предикативній частині.

1 Політ птаха vs Птах летить.

2 Будівництво мосту vs Міст будують.

3 Студент, який складає іспит vs Студент складає іспит.

4 Читання книги ввечері vs Читати книгу ввечері — насолода.

Вправа 60. Перепишіть подані речення так, щоб повністю зникла предикативність (тобто перетворіть їх на номінативні конструкції, назви, або підрядні частини). Прослідкуйте, що змінюється в інтонації та сенсі.

1 Сонце сяє яскраво. → (Перетворити на: Яскраве сонце або Сяйво сонця). Яку граматичну ознаку втрачено?

2 Він був лікарем. → (Перетворити на: Його професія — лікар). Чи залишилась тут предикативність? Чому тире не замінює дієслова **був** повністю?

3 Мені холодно. → (Спробуйте залишити тільки Холодно). Чи є це реченням? Аргументуйте за категоріями стану.

Вправа 61. Дано нейтральну ситуацію: «Дощ іде».

Змініть спосіб дієслова та введіть вставні слова, щоб передати різні відтінки предикативності. Запишіть п’ять варіантів речень.

Зразок виконання:

1 Реальність : Дощ іде.

2 Наказ/прохання : Хай дощ іде! (або Нехай іде дощ).

3 Умовність: Якби дощ ішов... (гіпотетичність).

4 Бажаність : Дощику, йди! (експресивний імператив).

5 Невпевненість : Мабуть, дощ іде. / Дощ, здається, іде.

Вправа 62. Одне й те саме граматичне ядро може обслуговувати різні мовленнєві акти. Візьміть конструкцію «Ти закриваєш вікно».

Перетворіть її на 4 типи речень, зберігаючи той самий набір слів (або мінімально змінюючи порядок/частки):

1 Розповідне (стверджувальне).

2 Питальне (загальне) — Ти закриваєш вікно?

3 Спонукальне (наказ) — Закрий вікно! (Тут форма змінилася — це важливо).

4 Окличне (експресивне) — Ти закриваєш вікно! (з інтонацією здивування).

Вправа 63. Доведіть, що такі мовленнєві акти є повноцінними реченнями з погляду предикативності:

1 Світає. (Безособове дієслово — який час?) Яка модальність?

2 Прошу! (Дієслово у формі 1 особи — хто діє?) Чи є зв'язок із реальністю?

3 Вогонь! (В екстремальній ситуації). Чи є тут дієслово?

Вправа 64. До кожної ситуації (запитання або попередня фраза) дайте природну відповідь, правильно розставивши наголоси (тема → рема). Потім дайте неправильну (граматично вірну, але комунікативно абсурдну) відповідь, де тема й рема поміняні місцями.

Ситуація 1:

Питання: Хто вчора написав цей вірш?

Ваша правильна відповідь: _____ (тут рема — автор).

Неправильна (з інверсією теми/реми): _____.

Ситуація 2:

Питання: Що саме написав учора поет?

Ваша правильна відповідь: _____ (рема — об'єкт дії).

Ситуація 3 (складна):

Контекст: Ми вже знаємо, що Петро купив книгу. Тепер ми питаємо: Кому він її подарував?

*Складіть речення так, щоб слово «Петро» було в темі (воно ж відоме), а «сестрі» — у ремі.

Ситуація 4 (заперечення):

Ствердження співрозмовника: «Ти ж учора дивився цей фільм?»

Ваша відповідь із запереченням (рема — заперечення дії, а не об'єкт):

Правильно: _____.

Неправильно (зміщено акцент): «Цей фільм я не дивився» — чому цей варіант гірший, якщо вас питали саме про факт перегляду?

До лекції
«Поняття лексико-семантичної системи мови. Парадигматичні відношення. Співвідношення семантики з традиційними лінгвістичними дисциплінами»

Базові поняття

Лексико-семантична система — одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями). Своєрідність її також в тому, що вона на відміну від інших мовних систем

(фонологічної і граматичної) безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вона є.

На системність лексики вказують такі факти:

1) вивідність одних одиниць із інших одиниць тієї самої мови, тобто можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї ж мови;

2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа семантично найбільш важливих слів, так званих елементарних слів: ***йти — переміщуватися***, ***земля*** (***ноги***), ***в одному напрямку***; ***ходити — переміщуватися, земля*** (***ноги***), ***в різних напрямках; бігти — переміщуватися, земля*** (***ноги***), ***в одному напрямку, швидко; летіти — переміщуватися, повітря*** (***крила***), тощо;

3) системність і впорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці. Мав рацію французький письменник Анатоль Франс, коли говорив, що «словник — це всесвіт, розташований в алфавітному порядку».

Як будь-яка система, лексико-семантична система базується на відношеннях, найголовнішими серед яких є парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні [9. с. 37].

Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі — відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень. Найбільшим парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле.

Лексико-семантичне поле – це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності. Семантичне поле являє собою складну структуру, в якій виділяється ядро (куди входять найбільш уживані, функціонально навантажені слова) і периферія, проте межа між ними є нечіткою, часто розмитою. Тому елементи одного поля (особливо периферійні) можуть входити в інше поле (наприклад, дієслово ***оточувати***

може входити в поле «***рух***у», пор. ***Солдати оточили будинок*** і в поле «***розташування***», пор. ***Дерева оточують будинок***. Лексичну систему мови можна уявити, у такий спосіб, як сукупність семантичних полів, які частково перекривають одне одного.

Можна стверджувати про зв'язок лексико-семантичних полів руху, мислення і говоріння; часу і погоди тощо. Дієслова руху використовують для називання мисленнєвих процесів (***схопити*** ***думку,*** ***дійти*** ***висновку,*** ***наблизитися*** ***до розв'язання проблеми*** та ін.) і процесу говоріння (***повернувся*** ***язик,*** ***смикнуло*** ***за язик***, болг. ***да се обтърна*** ***«звернутися»*** тощо). У наведених вище прикладах є так звані темпоральні лексеми – семантичні одиниці часового значення, яке може вказувати на міру часу (***вік, рік, година, секунда***), час події, факту конкретно (***вчора, торік, завтра, сьогодні***) або узагальнено (***тоді, після, до, під час***) Темпоральні лексеми майже в усіх мовах світу використовують для номінації погодних (метеорологічних) понять. Так, укр. і польск. ***погода-pogoda*** є похідним від ***год***, болг. ***време*** має значення «***час***» і «***погода***», укр. ***година*** означає «***час***», «***60 хвилин***».

Усередині лексико-семантичних груп виділяють ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають лексико-семантичними категоріями) — синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми.

Під час вивчення лінгвістичної семантики потрібно звертатися не лише до мовних понять, але й до знань із інших наукових сфер. Саме цим семантика як мовознавча наука відрізняється від ряду інших, а в час активного розвитку міждисциплінарних досліджень відзначається особливим зацікавленням серед науковців. У 1903 р. німецький лінгвіст А. Цаунер остаточно розмежував лінгвістичну семантику на два напрями, назвавши галузь, спрямовану на дослідження зовнішньої форми й закріплення за нею значень, ономасіологією і протиставивши їй

семасіологію [11, с. 530]. Семантика саме слова протягом 70-80-х років XX ст. перебуває в центрі уваги семасіологів.

Семасіологія тісно співвідноситься із семантикою і є розділом мовознавства, що вивчає лексичні значення мовних одиниць — окремих слів, фразеологізмів та зміни цих значень. Об'єктом семасіології є різноманітні знакові одиниці мови, план змісту (значення) яких виступає предметом цієї галузі. Отже, семасіологія постає в центрі інших мовознавчих дисциплін, оскільки всі вони мають справу зі значенням власних об’єктів. Семасіологію як співвідносну із семантикою наукою, відносять до розряду лінгвістичної семантики.

Практичні завдання

Вправа 65. До поданих слів іншомовного походження доберіть відповідні українські слова:

Лінгвістика, аргумент, синтез, експорт, орфографія, дисиміляція, дефект, флексія, прогрес, дантист, педіатрія, парадигма.

Вправа 66. Доведіть, що подані слова можуть вступати в омонімічні відношення, увівши їх у речення:

а) добиратися, дати, підніс, баки, чайка;

б) роботи, шахти, губка, п’яти, груба;

в) кувати, глава, за дачу, світи, держав;

г) ніс, на березі, з вати, натік, літ.

Вправа 67. Поєднайте слова, добираючи відповідний синонім з поданих у дужках. Поясніть смислову та стилістичну різницю між синонімами в синонімічних рядах:

а) листя (лопотіти, шелестіти, шарудіти); костюм (розтяжний, вільний, просторий); (чагарник, кущ, паросль) смородини;

б) постіль (погожий, чистий, охайний); обпиратися на (палка, ціпок, ломака); квіти (гнутися, никнути, подаватися);

в) погода (похмурий, понурий, сумний); брови (фарбувати, малювати, красити); на обличчі (складка, зморшка, борозенка).

Вправа 68. Утворіть кілька лексико-семантичних полів до слів «палати», «гарячий», «золота», «регоче», «юний» на асоціативній основі (основне та другорядне, переносне значення).

Вправа 69. Проаналізуйте чотири синонімічні ряди з перемішаними елементами:

1 Відновіть правильну послідовність для кожного ряду й розташуйте слова за зростанням інтенсивності ознаки (від найслабшої до найсильнішої).

2 Визначте домінанту (стилістично нейтральне слово, яке найповніше виражає загальне значення) у кожному ряді.

3 Поясніть, за рахунок яких сем (ознак) відбувається диференціація.

Ряд А: Лютий, злий, сердитий, розлючений, невдоволений.

Ряд Б: Швидко, блискавично, стрімко, жваво, моторно.

Ряд В: Величезний, чималий, гігантський, значний, колосальний.

Ряд Г: Сяяти, блищати, виблискувати, іскритися, світитися (зверніть увагу на характер світла).

Форма відповіді: Схема «1 < 2 < 3 < 4 < 5» + домінанта.

Вправа 70. Перегляньте перелік слів, що позначають різні види діяльності, предметів та станів.

1 Розподіліть їх на 3 великі групи (запропонуйте свої гіпероніми)*.

2 У межах кожної групи побудуйте 2-рівневу ієрархію:

Гіперонім (рід) -> Видові поняття (види).

3 Знайдіть «зайве» слово, яке не вписується в жодну групу через зміну семантичної категорії, та обґрунтуйте:

Береза, шпак, тремтіти, вівсянка (каша), вівсянка (птах), журба, дуб, соловей, радість, осика, снігур, туга, захват.

УВАГА, підказка: Зверніть увагу на омонімію слова «вівсянка» — це ключ до розуміння нестабільності системи.

*Гіперонім – слово з більш широким значенням, яке виражає загальне родове поняття; назва класу (великої кількості) предметів, властивостей, ознак.

Вправа 71. Перед вами хаотичний набір слів, що належать до різних рівнів узагальнення.

1 Побудуйте семантичне дерево (ієрархію) для кожної з трьох запропонованих груп і розташуйте слова від найвищого (гіпероніма) до найнижчих (гіпонімів).

2 Позначте стрілками, яке слово є безпосереднім гіперонімом для якого.

Рівень 1 (рослинний світ):

рослина, дуб, квітка, шипшина, чагарник, дерево, троянда, чайна троянда, королівська троянда, малина, ожина.

Рівень 2 (транспорт):

транспорт, наземний транспорт, авто, позашляховик, Toyota Land Cruiser, легковик, седан, Tesla Model S, електромобіль, Tesla.

Рівень 3 (почуття та емоції — складна абстрактна ієрархія):

почуття, радість, гнів, захват, лють, роздратування, емоція, спокій, задоволення, ейфорія, гармонія.

До лекції
«Проміжні рівні мови»

Базові поняття

Рівні мови — деякі «ділянки» мови, підсистеми мовної системи, кожну з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи. Кожен рівень має свій тип одиниць, свою сферу мовного простору і своє функціональне навантаження.

Рівень охоплює сукупність одиниць одного ступеня складності, які можуть вступати між собою в синтагматичні й парадигматичні відношення, але не можуть перебувати в ієрархічних відношеннях. З одиницями іншого рівня в ієрархічні відношення на зразок «складається з ...» (морфема складається з фонем ...). До одного рівня належать ті одиниці мови, які підпорядковуються правилам рівневої сполучуваності.

Головною відмінністю одиниць різних рівнів мови є їх якісна своєрідність, яка виявляється в особливостях їх поєднання.

Для розрізнення рівнів мови використовують такі принципи:

1) кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня мають бути однорідними;

2) одиниці будь-якого рівня виділяються шляхом сегментації складніших утворень;

3) одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня, тобто між ними існують ієрархічні відносини [3, с. 202].

Отже, функція одиниць нижчого рівня полягає в тому, щоб бути засобом побудови одиниць вищого рівня.

Розрізняють основні й проміжні рівні. Основні рівні мови — фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Вони не існують ізольовано один від одного. До основних рівнів належать фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонологічний — фонему, морфологічний — морфему, лексико-семантичний — лексему, синтаксичний — конструкцію.

Фонологічний рівень належить до нижчого, оскільки фонема — одностороння одиниця, яку використовують для побудови одиниць вищого рівня — морфем і лексем. Найвищий рівень синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби і підпорядковує собі одиниці всіх інших рівнів.

На стику рівнів виникають проміжні рівні, їх одиниці мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. Проміжні рівні мови – морфонологічний, словотвірний і фразеологічний.

Морфонологічний рівень виникає на стику фонем і морфем. Морфонологія вивчає чергування голосних та приголосних, наголос і сполучення фонем у складі морфеми і слова: ***рука — ручка, села — села,*** англ. ***/ooi — /eei.*** Фонеми, які чергуються в морфах однієї морфеми, називаються морфонемами. Як приклади можна навести такі морфонеми: е/і (***веселий — весілля***), е/0 (***палець — пальця***), е/о (***женити — жонатий, шести — шостий***) тощо.

Словотвірний рівень міститься між морфологічним і лексико-семантичним основними рівнями. Суть міжрівневих зв'язків тут полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня — морфема — використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня — слів (лексем). При цьому помітним є зв'язок між словотвором і синтаксисом. Цей зв'язок виявляється в тому, що утворення складних слів зводиться до згортання словосполучення в єдине слово (***косий кут*** —> ***косокутник*** «предмет, що має косі кути», ***другий курс*** —> ***другокурсник*** «студент, який навчається на другому курсі», ***плаває морем*** —> ***мореплавець*** «той, хто плаває морем» тощо) і в тому, що майже весь словотвір пов'язаний за своєю мотивацією з реченням (***Він учиться в школі*** —> ***школяр***, ***Він носить листи*** —> ***листоноша***, ***Він шиє взуття*** —> ***швець***).

Фразеологічний проміжний рівень мови. До фразеології у широкому розумінні відносять ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі фрази (прислів'я, крилаті вирази, фрази-привітання тощо, які нерідко виходять за межі словосполучень, тобто є реченнями). У вузькому — лише ідіоми та стійкі сполучення слів, функціонально співвідносні зі словом як

номінативною одиницею мови. У цьому разі фразеологізми — це мовні знаки вторинної номінації [8, с. 88].

Фразеологія як проміжний рівень мови знаходиться на стику лексико-семантичного і синтаксичного рівнів. Фразеологізми виникають у синтаксисі, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі; це своєрідні лексеми-многочлени.

Одним із важливих завдань фразеології є дослідження її національно-мовної своєрідності, оскільки вона в кожній мові має неповторний план вираження і таким чином фіксує національний колорит мови. Саме через те переважна більшість фразеологізмів не перекладається на інші мови.

Характерною для фразеологізмів є полісемія. Так, фразеологізм ***як камінь у воду*** має 2 значення — «**безслідно зникнути**» і «**нічого не відомо про кого-небудь**», фразеологізм ***розкрити рота*** вживається в 4 значеннях — «починати говорити після мовчання», «здивовано або захоплено слухати кого-небудь», «лаяти кого-небудь, кричати на кого-небудь» і «посягати на що-небудь» тощо.

Практичні завдання

Вправа 72. Проаналізуйте наведені пари дієслів з однаковим коренем, але різними префіксами.

1 Визначте, як префікс впливає на кількість і тип другорядних членів речення (додатків, обставин), які може при собі мати дієслово.

2 Складіть по два речення з кожним дієсловом, доводячи свою думку.

3 Поясніть, чому цей приклад демонструє зв'язок морфеміки з синтаксисом.

Бігти — збігти — розбігтися.

Писати — дописати — переписати — списати.

Приклад для аналізу: Дієслово бігти вимагає обставини способу дії (швидко), а збігти вже вимагає додатка (з пагорба — обставина місця) або

додатка у родовому відмінку (з гори). Префікс з- додає семантику «віддалення від поверхні», що змінює синтаксичне оточення.

Вправа 73. Наведіть десять прикладів слів українською з морфонемами. Визначте поняття морфонеми.

Вправа 74. Візьміть за основу слово ВОГОНЬ.

1 Побудуйте словотвірне гніздо (усі похідні слова, які формально містять корінь -вогн- / -вог-): вогняний, вогник, вогнище, запалити, вогнепальний тощо.

2 Тепер побудуйте лексико-семантичне поле слова вогонь (слова, які не обов'язково є однокореневими, але пов'язані за змістом): полум'я, іскра, жар, пекти, горіти, дим, попіл, полум'яніти.

3 Знайдіть точки перетину: слово, яке водночас належить і до словотвірного гнізда, і до семантичного поля (вогнище? запалити?).

Вправа 75. Розгляньте фразеологізми з компонентом РУКА.

1 Перетворіть вільне словосполучення на фразеологізм, змінюючи компонент, але зберігаючи образність.

2 Для кожного фразеологізму виконайте синтаксичну пробу (заміна слова, вставка означення, зміна числа), щоб довести, що він втратив синтаксичну свободу:

Майстер на всі руки; Взяти себе в руки; Рука руку миє; Золоті руки.

Приклад аналізу:

Вільне словосполучення: «золоті руки» (руки, зроблені з золота) — можна додати означення: золоті руки скульптури.

Фразеологізм: «золоті руки» (вмілі) — не можна сказати дуже золоті руки або золоті праві руки, бо зміниться / зруйнується значення.

Вправа 76. Утворіть словотвірний ланцюжок зі слів:

Боятися; холодний; персона; мороз; підприємець; робота.

Вправа 77. Проаналізуйте наведені нижче підрядні речення. Ваше завдання — згорнути їх у:

а) дієприкметниковий зворот;

б) віддієслівний іменник з прийменником;

в) складний прикметник (одним словом).

1 Книга, яку прочитали студенти → ...

2 Будинок, який побудували за два місяці → ...

3 Людина, яка мислить абстрактно → ...

Вправа 78. Визначте, у чому полягає різниця між термінами «слово» й «лексема». Наведіть приклади з англійської, німецької та української мов.

Вправа 79. Прочитайте речення: Козак коня напоїв.

1 Замініть ОДНУ фонему в будь-якому слові так, щоб:

· змінилося лексичне значення (рівень лексики);

· змінилася граматична форма (рівень морфології);

· змінилася синтаксична структура (рівень синтаксису — наприклад, перехід дієслова з перехідного в неперехідний).

2 Простежте цей ланцюжок: фонема → морфема → слово → синтаксична конструкція.

3 Запишіть усі можливі трансформації, які виникають при заміні однієї літери.

Приклад виконання:

- Коза (замість козак) → змінився суб'єкт (лексика), але синтаксис зберігся.

- Козак коня напував (зміна суфікса) → змінився вид дієслова (морфологія), а значить, і часовий план (синтаксичний контекст).

- Козак коня не напоїв (додавання фонеми / частки) → з'явилося заперечення, що змінює семантику всього речення.

Підсумкове завдання:

Намалюйте схему «Взаємодія проміжних рівнів», використовуючи свої приклади з речень. Де, на вашу думку, проходить умовна межа між рівнями, яку ми називаємо «проміжною»?

До лекції
«Мова і суспільство. Суспільні функції мови. Властивості мовної норми»

Базові поняття

Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і накопиченого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації.

Одні вчені (А. Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г. Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потебня) — явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище. Визначення мови як суспільного явища спирається на аналіз фактів розвитку і застосування мови.

Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батьків. В умовах ізоляції від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлених у лігві вовчиці двох дівчаток.

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині XIX ст. Одним із перших був Я. Грімм, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком — це людське надбання, витворене цілком природним чином». Німецький дослідник XVIII ст. Вільгельм фон Гумбольдт, який, по суті, став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим» [2, с. 73].

Пізніше швейцарський лінгвіст XIX- початку XX ст. Фердинанд де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Визначаючи мову як соціальне явище, слід розуміти, що в мові також наявні ознаки, які співвідносять її з біологічними і психологічними явищами. Що стосується біологічного аспекту мови, то передусім необхідно назвати той факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою. Наявність біологічного аспекту мови підтверджується теорією вроджених структур Н. Хомського, суть якої зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю буде значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську.

Основними функціями мови є комунікативна і мислетворча. Комунікативна функція мови – функція спілкування. Комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

Мислетворча функція мови – функція формування й формулювання думки. Обидві ці функції дуже тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів. Усі інші функції мови, про які йдеться в мовознавчій літературі, похідні від головних, вони є ніби уточненням, детальнішою видовою класифікацією їх.

Так, з комунікативною функцією пов'язані такі конкретні функції:

- фатична (від гр. «розказане»), тобто контакто-установлювальна; репрезентативна (від фр. «представництво»)

- функція позначення світу речей;

- емотивна – функція вираження почуттів, емоцій;

- експресивна (від лат. «вираження») – функція самовираження, створення образу мовця, автора;

- волюнтативна (від лат. «воля») – функція волевиявлення;

- прагматична (від гр. «дія») – функція, що вказує на ставлення мовця до висловленого;

- естетична (від гр. «такий, що стосується чуттєвого сприйняття») – функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку;

- метамовна (від гр. теіа «після, за, між»; у сучасній термінології вживається для позначення таких систем, які використовують для дослідження чи опису інших систем) – функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, кібернетики, логіки тощо).

Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

1) на відміну від минущих явищ суспільного життя мова споконвічна і буде існувати доти, доки існує суспільство;

2) мова обслуговує всі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя: організації праці, управління суспільним виробництвом, діяльності наукових закладів і організацій культури, здійснення процесу освіти і виховання тощо;

3) мова відображає суспільну свідомість — ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо.

Соціальною є не тільки мова як система взаємопов’язаних і взаємозумовлених одиниць, що має чітку ієрархічну структуру, соціальним є й мовлення. Мовлення — це передусім акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Люди говорять не для того, щоб відтворювати мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а для того, щоб передати позамовну інформацію чи вплинути на інших учасників комунікативного акту [2, с. 90].

Соціальна природа мовлення виявляється і в тому, що мовці намагаються дотримуватися наявних у суспільстві вимог щодо вимови, слововживання тощо.

Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма — сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі спілкування. Головні ознаки мовної норми — унормованість, обов'язкова правильність, точність, логічність, чистота і ясність, доступність і доцільність. Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів мови є відмінності.

Літературні норми стійкіші та диференційованіші (тенденція до усунення нефункціональних варіантів, дублетів, їх стилістичне розмежування). Вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови).

Практичні завдання

Вправа 80. Заповніть таблицю прикладами (доведенням) цього положення:

Комунікативна функція мови	Мислетворча функція мови	Номінативна функція мови	Естетична функція мови

Вправа 81. Випишіть 10 слів, які в українській мові не мають дослівного перекладу іншими мовами (або мають дуже розгорнуте тлумачення) — наприклад, «лелека», «вишиванка», «гурт», «побратим», «неділя» тощо.

1 Проаналізуйте систему звертань (пан/пані, Ви/ти, на ім'я/по батькові). Як вона відображає ієрархію, ступінь близькості та історичні зміни в суспільстві?

2 Дискусійне питання: Чи вважаєте ви, що граматичний рід іменників (наприклад, «Україна» — вона) впливає на сприйняття країни як «матері», а не «батьківщини» (як у німецькій das Vaterland)? Аргументуйте.

Вправа 82. Дослідіть одну із застарілих сфер мови (наприклад, назви грошей, міри ваги, старих професій) або радянські кліше («світле майбутнє», «генеральна лінія»).

1 Складіть глосарій з п’яти таких одиниць та їх історичних коментарів.

2 Креативний етап: Спробуйте створити «неологізм майбутнього» — слово, яке, на вашу думку, через 30 років буде історизмом, бо зникне явище (наприклад, «скроліти», «хейтер», «релокейт»). Поясніть, яку суспільну реалію воно сьогодні транслює.

Вправа 83. Прочитайте тексти. Визначте, які функції мови виявляються в них більшою мірою (надати ці відповіді письмово):

А Гончарі (вивіска на залізничній станції);

Перероблік (табличка на дверях магазину);

Здрастуйте, мене звуть Микола;

Рівносторонній прямокутник називається квадратом;

– Я в середу не прийду на тренування, не зможу;

– Треба, Федю, треба;

Українською це теж називається «принтер»;

Щоб ти провалився, п'яничко проклятий.

Б «Усі мови світу можна поділити на групи за певними принципами, що покладені в основу класифікації. Так, вони можуть бути систематизовані за територіальною чи географічною, ареальною ознакою (наприклад, мови Африки, Австралії, Європи); залежно від функцій, які вони виконують у суспільстві (наприклад, латинська мова в римськокатолицькій церкві, церковнослов’янська – в греко-православній, арабська – в ісламі); за їх поширеністю тощо»

(Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб. Київ, 2006.)

В Які мовні функції не «спрацьовують» у цьому випадку? – А ось якщо підійде до тебе людина й запитає: «Парле ву франсе?» – ти що подумаєш? – Нічого не подумаю, візьму і трісну її по довбешці.

(М. Твен «Пригоди Гекльберрі Фінна).

Вправа 84. Запишіть одиниці мови й мовлення за поданим зразком:

Одиниці мови Одиниці мовлення

Фонема.... Звук ....

Вправа 85. Уявіть два гіпотетичні сценарії:

1 Сценарій А (біологічний): Дитина виросла серед вовків (мауглі) й вижила, але ніколи не чула людської мови. У 10 років її знайшли.

2 Сценарій Б (соціальний): Дорослий лінгвіст, який досконало знає 10 мов, опиняється сам на безлюдному острові на 20 років.

Питання для аналізу (письмова відповідь):

- Хто з них збереже мову як систему, а хто — набуде? Чому?

- Якщо лінгвіст почне вигадувати слова для речей на острові (наприклад, назве кокос «тум-тум»), чи це буде мовою? Чи вистачить однієї людини для існування мови?

У висновках письмово сформулюйте тезу «Мова — це договір між людьми, а не внутрішній монолог». Наведіть приклад, чому ви не можете просто завтра змінити значення слова «стіл» на «кіт» у розмові з другом, навіть якщо вам так зручніше.

Вправа 86. Перед вами десять речень. Частина з них — граматично правильні (але безглузді за змістом), частина — містять порушення синтаксису (порядку слів, узгодження, керування), які не стосуються смислу.

1 Прочитайте кожне речення про себе.

2 Оцініть його за шкалою: «Природно звучить» / «Дивно, але зрозуміло» / «Зовсім неприродно (як іншомовне)».

3 Для кожного «неприродного» речення спробуйте формально пояснити, яке саме правило порушено (не зміст, а структура):

Колір безшумно спить зелений.

Я бачив, як він перейшов вулицю.

Хлопчика питають, котра година.

Книгу читати цікаву вчора.

Вона вийшла заміж за лікаря, якого зустріла в Італії.

Птахів співають рано вранці.

Мені подобається, що ти посміхаєшся.

Чи знаєш ти, де знаходиться бібліотека? (приклад із німецьким порядком слів у підрядному).

Стіл поклав яблуко на.

Він сказав, що я піду в кіно.

Надайте відповіді на питання :

Чи могли б ви вивчити ці правила (наприклад, порядок слів у підрядному реченні), якби вас навмисно цьому не вчили в школі? Чому ви інтуїтивно відчуваєте помилку в реченні «Чи знаєш ти, де знаходиться бібліотека?» (правильно: де знаходиться), якщо ви це не вчили?

Чи доводить цей експеримент думку Н. Хомського про те, що мозок має вбудований «синтаксичний детектор помилок»?

До лекції
«Мова як символ соціальної солідарності. Соціальний символізм. Залежність стану мови від стану суспільства»

Базові поняття

Розвиток і стан мови значною мірою залежать від стану суспільства. Мова відображає зміни в усіх сферах суспільства, що суттєво різнить мову від інших суспільних явищ.

Соціальна солідарність — поняття, яке служить для позначення соціальної згуртованості. Уперше його застосував французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798—1857).

Соціальний символізм визначається як один із виявів взаємозв’язку між соціальною структурою суспільства і його культурою, як регуляція соціальних стосунків за допомогою культурних засобів [5, с. 64].

Розрізняють невербальний і вербальний символізм.

Прикладами невербального символізму можуть служити одяг (військова і шкільна форми, одяг священиків і монахів, одяг льотчиків, залізничників; а також різні види колекціонування, комплектація певних книг, музичних записів, спосіб проведення відпустки тощо.

Вербальний символізм — це мовний словесний символізм. Певні слова, звороти, особливості вимови можуть набувати властивостей символу належності мовця до певної соціальної групи. Це пов'язано з одним із мотивів, яким керується мовець у своїй внутрішньогруповій поведінці: показати своїм мовленням, що він належить до цієї групи, що він «свій».

Питання соціального символізму в мовленнєвій поведінці є частиною проблеми управління поведінкою людини. Взагалі мова як засіб свідомої регуляції людиною поведінки інших людей може виконувати дві функції — інструментальну і символічну. Соціальний символізм у мовленні виявляється в різних за обсягом соціальних групах: від сім'ї до цілого етносу [13, с. 56]. Кожна така група характеризується властивим їй особливим варіантом мови — соціолектом. Розшарування мов — всеохопне явище, яке торкається самих основ економічного ладу, культури, побуту, навіть історії. Ідеться про соціальне й психологічне розшарування суспільства. Недаремно саме таке трактування отримав цей феномен у художній літературі задовго до того, як привернув увагу соціологів, в тому числі й українській, зокрема у творах І. Котляревського, Т. Шевченка, А. Свидницького, М. Старицького, С. Руданського, У. Самчука, В. Винниченка, Г. Косинки, О. Гаврилюка, І. Багряного та ін.

Соціолект або соціальний діалект (лат. societas — суспільство і грец. διάλεκτος — наріччя) — це мова, якою розмовляє певна соціальна група, соціальний прошарок або яка переважає всередині певної субкультури.

До соціальних діалектів належать: арґо (таємні мови), жаргон (професійні, групові, вікові діалекти), сленг, просторіччя.

Соціолекти є відгалуженням загальнонародної мови та зумовлені соціально-професійною диференціацією суспільства. Для полегшення однакового розуміння між людьми одного кола або родини встановлюється своя мова, свої звороти мови, навіть слова, що визначають ті відтінки понять, які для інших не існують.

Заслуговує уваги такий засіб соціальної солідарності, як вибір мови в білінгвальній ситуації. Це чи не найяскравіша ознака, що засвідчує соціальну диференціацію суспільства.

На особливу увагу заслуговує дослідження білінгвальних сімей в аспекті родинної солідарності. Приклади з художньої літератури (Мася в романі А. Свидницького «Люборацькі», Проня Прокопівна в комедії М. Старицького «За двома зайцями» та ін.), а також спостереження за сім'ями, де батьки розмовляють однією мовою, а діти іншою, засвідчують, що в таких родинах сімейна солідарність втрачається. Подібні ситуації стимулюють послаблення взаєморозуміння між членами родини, призводять, як справедливо зазначив О. Потебня, «до послаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, який замінюється лише слабким зв'язком із чужими» .

Мова відображає особливості соціальної організації суспільства. У мові відображається соціальна диференціація суспільства. У мові відображаються демографічні зміни. У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку тощо.

Практичні завдання

Вправа 87. Складіть п'ять речень (або знайдіть такі в авторських текстах), у яких є слова-символи належності мовця до певної соціальної групи. Поясніть такий свій вибір.

Вправа 88. В АУДИТОРІЇ прочитати вголос три-чотири речення, імітуючи манеру:

1 «Ну шо, як ти? Підскакуй, зараз на пари спізнимось. Бач, які нові кросівки — відпад!»

2 «Доброго дня, шановне панство! Дозвольте представити нашого нобелівського лауреата. Перепрошую, чи не могли б ви уточнити останню тезу?»

3 «Ой, бачу, бачу! А нашого Петра сьогодні нема, він із сусідською Оксаною знову посварився, мабуть, через той паркан. От я їй і кажу...» (імітація сільської говірки з діалектизмами).

4 «Бро, я вчора в доті виніс усіх. Люті дамаги, просто імба. Тікток завалений мемами. Підписуйся, як шо.»

Надайте відповіді на питання для аналізу:

- Які конкретні слова (лексика, звертання, вигуки) стали маркерами?

- Чи виникла б солідарність між групою № 1 і групою № 3 у реальному житті? Чому ні?

- Висновок: Мова не просто передає інформацію, а миттєво «сортує» людей на своїх і чужих.

Вправа 89. Проаналізуйте два тексти:

Текст А (політичний): «Ми — проста українська сім'я, яка втомилася від їхніх обіцянок. Ми хочемо справедливості. Вони — корупціонери, ми — народ.»

Текст Б (комерційний): «Ми знаємо, як вам важко обирати якісний шоколад. Ми створили його для вас, для тих, хто цінує справжній смак. Вони — марки без душі, ми — традиція.»

План аналізу:

1 Випишіть усі займенники ми / наш / нас та вони / їхній.

2 Які позитивні конотації супроводжують «ми»? А які негативні — «вони»?

3 Чи є в цих текстах реальна солідарність, чи це мовна маніпуляція? Чи відчуваєте ви себе частиною цього «ми»?

4 Творче завдання: Перепишіть текст А так, щоб він об'єднував всіх (і владу, і народ) без опозиції. Чи втратиться його сила впливу?

Вправа 90. Наведіть п’ять фактів (приклади типів текстів) на доказ того, що мова є символом соціальної солідарності.

Вправа 91. Визначте роль емотивів у мові та мовленні. Наведіть приклади.

Вправа 92. Наведіть по десять прикладів соціолектів з української та англійської. Обґрунтуйте їх.

До лекції
«Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація та держава. Мова і культура»

Базові поняття

Проблема співвідношення мови й етносу охоплює безліч складних питань, серед яких передусім — мова і самосвідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо. Найголовнішим чинником є самосвідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот.

Зв’язок мови з характером етносу чи не найкраще відчувають письменники, слово для яких є головним інструментом творення народних характерів, типажів, зображення самобутніх рис психології етносу.

М. Гоголь зауважив: «І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої осібності й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлюючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру» («Мертві душі»).

Болгарська поетеса Блага Димитрова вбачає залежність мовної форми навіть від географічного ландшафту, на якому проживає етнос, уважаючи, що географічні умови суттєво позначаються на характері і мові етносу.

Важливим чинником є і державна окремішність, самостійність, яка інколи перекриває мовний фактор. Так, коли населення США стало усвідомлювати себе окремою нацією, бажання національно виокремитися стало стимулювати виникнення й розвиток американського варіанта англійської мови, який навіть зафіксований у словнику Вебстера, названий на честь американського лексикографа Ноя Вебстера (1758-1843).

Мови з найменшими відмінностями — це різні мови, якщо їхні носії усвідомлюють себе різними народами, і, навпаки, віддалені діалекти, які суттєво перешкоджають комунікації, наприклад, у Китаї чи Німеччині, вважаються однією мовою, якщо мовці не перестають усвідомлювати себе одним народом. Етнічна самосвідомість ґрунтується передусім на рідній мові. Якщо інтерпретувати літературу як самовираження народу, то справжнім самовираженням народу вона може бути лише тоді, коли створена рідною мовою. Отже, чим вищою є етнічна організація, тим вагомішою роль мови в її життєдіяльності.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

1) до відмінностей у лексиці й фразеології. У кожній мові наявна безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. При перекладі вони передаються описово або запозичуються. Запозичені безеквівалентні слова називають екзотизмами. Так, слова ***стерлінг, біг-бен, шилінг, крикет*** пов'язані з англійською матеріальною і духовною культурою; ***конклав, сентимо, спагеті, тарантела*** — з італійською; ***песо, конквістадор, тореадор, корида, болеро*** з іспанською; ***ковбой, рейнджерси, авеню, барбі*** — з американською; ***кишлак, арик, дехканин,***

домбра — з середньоазіатською; ***сакура, гейша, ікебана, саке, кімоно*** — з японською тощо.

До української безеквівалентної лексики відносять такі слова, як ***чумак, гривня, рушник, галушки, вареники, борщ, бандура, кобзар, коломийка, гопак, вечорниці, тризуб.*** Зрештою, безеквівалентна лексика в кожній мові становить не більше 6—7 % від загальної кількості активно вживаних слів, а фразеологія майже вся стійка, неподільна;

2) відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки;

3) типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови, її зв'язок з народно-розмовною мовою. Очевидним є вплив культури на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних ідеологічних течій тощо);

4) своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах є різною. Йдеться про правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо. Так, англійським і американським мовними етикетами передбачається, що в магазині чи будь-якій іншій установі першим вітається господар, а в нас — навпаки. Оголошуючи по радіо про прибуття чи відправлення поїзда, літака тощо, диктор наприкінці оголошення дякує, що зовсім не властиве, наприклад, слов'янській культурі.

Отже, вплив культури позначається на своєрідності лексико-фразеологічних засобів, особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету.

Практичні завдання

Вправа 93. Письмово визначте, дією яких законів мовного розвитку можна пояснити появу в мовленні таких замін:

а) залікова книжка → заліковка; гречана крупа → гречка; оборонна промисловість – оборонка;

б) метро → в метрі; не було двохсот сторінок → не було двісті сторінок; п’ять кілограмів → п’ять кілограм; вербА → вЕрба ;

в) лікарі → люди в білих халатах; цукор → солодка смерть;

г) хлопець → кадр; накричати → наїхати

Вправа 94. Наведіть десять прикладів екзотизмів. Обґрунтуйте свій вибір.

Вправа 95. Проаналізуйте п’ять слів з української мови, які важко перекласти іншими мовами (наприклад: лелека, господар, вечорниці, рушник, писанка, толока). До кожного доберіть:

1 Кальку або прямий переклад (якщо є).

2 Культурний коментар (обсягом три-чотири речення): чому це слово важливе для українців, яку етнічну рису воно відображає.

Вправа 96. Проаналізуйте, які теми є культурним табу в українському суспільстві (смерть, хвороби, інтимні стосунки, гроші). Наведіть по три приклади евфемізмів для кожної теми.

Питання для дискусії: Чи змінюються ці табу під впливом глобалізації та англійської мови? Наведіть приклади запозичених евфемізмів.

Вправа 97. Вам надійшов лист від європейського партнера, перекладений українською через Google Translate. Він звучить так:

«Шановні пані та панове! Ми хочемо запропонувати вам нашу нову платформу. Вона є дуже крутою і хайповою. Ми впевнені, що ви будете в захваті від нашого сучасного підходу». Завдання:

1 Відредагуйте цей текст, надавши йому рис українського етикету (звертання, формули ввічливості, менше англіцизмів).

2 Поясніть, чому прямий переклад іншомовних маркетингових кліше («крутий», «хайповий») руйнує українську культурну тональність спілкування.

Вправа 98. Визначте поняття конотації (емоційні й оцінні відтінки) слів. Наведіть приклади десяти таких слів, уведіть у речення.

Вправа 99. Запишіть (або згадайте з родини) п’ять слів із місцевого говору (західного, східного, поліського тощо), яких немає в літературній мові. Наприклад, файний, ґазда, шуфляда, півник (ґриб), бриндзя.

Творча частина: Складіть короткий гумористичний діалог (шість-вісім реплік) між мешканцем Львова та мешканцем Харкова, які використовують свої діалектизми та не розуміють одне одного. Наприкінці додайте «перекладача». Ця вправа демонструє, що єдина літературна мова є скріпою, а діалекти – її культурним корінням.

До лекції
«Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми. Інтерлінгвістика»

Базові поняття

Зв'язок мови і суспільства не одразу став предметом спеціального наукового дослідження. Теорія про співвідношення мовних і соціальних чинників ґрунтується на праці представників соціологічного напряму французького мовознавства. Істотну роль у цьому плані відіграли дослідження американських етнолінгвістів, які розвивали ідеї про зв'язок мовних і соціокультурних систем; праці представників Празької лінгвістичної школи, які довели зв'язок мови із соціальними процесами і соціальну роль літературної мови; дослідження німецьких учених Лейпцизької лінгвістичної школи Т. Фрінгса, які обґрунтували соціально-історичний підхід до мови і необхідність включення соціального аспекту в діалектологію, а також праці японської школи «мовного існування» з

проблем мовної ситуації. Слід згадати й роботу Поля Лафарга «Мова і революція» (1894), у якій доведено, що відмінність соціальних різновидів мови є наслідком суспільних суперечностей епохи французької буржуазної революції. Певний внесок у вивчення цього питання зробили українські вчені О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, Ю. О. Жлуктенко та ін.

У 60-х роках XX ст. до питання зв'язку мови і суспільства повертаються американські мовознавці В. Лабов, Д. Хаймс, присвятивши свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах. Так сформувалася соціолінгвістика.

Соціолінгвістика — наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства. Вважають, що термін соціолінгвістика вперше вжив американський вчений Х. Каррі у 1952 р. [1, с. 184]. Сама назва «соціолінгвістика» свідчить про те, що вона синтезувала поняття і дослідництво двох наук – лінгвістики й соціології.

Найважливішими проблемами, якими займається соціолінгвістика, є соціальна диференціація мови, мова і нація, мовна ситуація, взаємодія мови й культури, двомовність і багатомовність, мова і суспільство, мовне планування, мовна політика тощо. Традиційно в соціолінгвістиці виділяли три розділи: психолінгвістику, етнолінгвістику й інтерлінгвістику. На сучасному етапі розвитку мовознавства з’явилась тенденція до виокремлення цих розділів у самостійні науки.

Соціолінгвістика розглядає такі поняття, як мовна ситуація і мовна політика.

Мовна ситуація — сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень; вона охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу і середовище вживання мови, форми її

існування. Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні) і складні (багатомовні).

У випадку одномовної ситуації мовець залежно від середовища користується то літературною мовою, то говіркою, а в разі багатомовної — різними мовами.

Із багатомовних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або білінгвізм [6, с. 201]. При білінгвізмі дві мови співіснують у межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. Крім двомовності, в сучасному світі непоодинокі випадки тримовності, рідше трапляється чотиримовність і навіть п'ятимовність.

Залежно від того, як співвідносяться між собою функції окремих мов чи варіантів мови, розрізняють збалансовані і незбалансовані мовні ситуації.

У разі збалансованої ситуації мови виконують однакові суспільні функції, а в незбалансованих мовних ситуаціях суспільні функції мов не збігаються. Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, а можливо, їх зовсім не існує. Одним із конкретних випадків незбалансованого білінгвізму є диглосія.

Диглосія — це одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм (варіантів) однієї мови з функціональним їх розподілом [2, с. 76]. Вибір мови диктує комунікативна ситуація, і він не залежить від етномовної належності мовців. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає свідому оцінку мовцями певної мови за шкалою «високий — низький». Компонентами диглосії є різні мови (наприклад, французька і російська в російських дворян XVIII ст.), різні варіанти однієї мови (літературна мова і діалект), різні стилі мови (книжний і розмовний).

Практичні завдання

Вправа 100. Протягом одного дня зберіть фото- чи відеофіксації вивісок, оголошень, рекламних банерів, назв магазинів, графіті у вашому районі (мінімум 20 об'єктів).

Аналіз (письмово):

1 Розподіліть об'єкти за мовою: українська, англійська, суржик, змішані.

2 Обчисліть відсоткове співвідношення.

3 Зробіть соціолінгвістичний висновок:

Які сфери домінують для кожної мови (напр., англійська – IT/молодіжні бренди, українська – держустанови)?

· Чи відповідає це офіційному мовному статусові?

Вправа 101. АУДИТОРНО! Розіграйте три мікродіалоги (по чотири-п’ять реплік) на одну тему «Покупка телефону», але в різних ситуаціях:

Ситуація. Учасники. Мовна стратегія.

А Двоє студентів-друзів у черзі. Переважно суржик/сленг, спонтанні переходи.

Б Клієнт і продавець-чоловік похилого віку в невеликому місті. Ввічлива українська або російська залежно від першої фрази продавця.

В Студент і викладач університету під час консультації. Офіційна літературна українська.

Після кожної сцени – самоаналіз:

- Чи змінювали ви мову? Чому? (Солідарність? Повага? Звичка? Бажання звучати «крутіше»?)

- Які маркери (звертання, вигуки, лексика) змінилися?

Вправа 102. Наведіть приклади користування мовами міжетнічного спілкування в країнах Європи.

Зразок: ***Італія--- панівна мова:….---мова міжетнічного спілкування:…***

Вправа 103. Виберіть одного популярного українського блогера/інфлюєнсера, який активно використовує дві-три мови в постах/сторіз (наприклад, українська + англійська + суржик). Проаналізуйте десять останніх публікацій:

1 Випишіть п’ять прикладів код-світчінгу (перемикання) у межах одного речення або абзацу.

2 Класифікуйте їх за функцією:

- Прагматична (немає українського еквівалента – стриміти, фейлити);
- Експресивна (емоційне забарвлення – Oh my god!);
- Ідентифікаційна (належність до тусовки – cringe, vibe).

3 Оцініть реакцію аудиторії в коментарях: схвалюють? критикують? наслідують?

АУДИТОРНО! Дискусійне питання: Чи є таке змішування збідненням української чи природною еволюцією мультикультурного середовища?

Вправа 104. АУДИТОРНО! «Ситуація без перекладача: Лінгва-франка в дії» (Рольова гра + творче письмо).

Мета: Змоделювати реальну комунікацію, де жоден із учасників не є носієм мови спілкування, й проаналізувати стратегії виживання.

Завдання (у групах по три-чотири особи):

Уявіть: ви – делегація на міжнародному молодіжному форумі в Німеччині. Серед учасників:

- Студентка з України (рівень англійської – B1, знає трохи польської);
- Студент із Японії (англійська – A2, говорить повільно);
- Студентка з Бразилії (англійська – B2, але з сильним акцентом, говорить дуже швидко);
- Модераторка з Німеччини (англійська – C1, але вимагає дотримання часу).

Розіграйте п’яти-хвилинну дискусію на тему: «Як зробити освіту доступнішою для біженців?».

УВАГА! Після гри – письмовий звіт кожного учасника:

Які компенсаторні стратегії ви використовували? (жести, малювання, спрощені конструкції, перепитування, парафраз).

Яка мова стала «мостом»? Чи виникала ситуація, коли ви переходили на третю мову (напр., жести + німецькі слова)?

Якби ви писали цей діалог літературно, як би він виглядав?

Вправа 105. Визначте поняття терміну «інтерлінгвістика». Які, на Вашу думку, недоліки або навпаки перспективи вона має?

Вправа 106. Чому штучні мови не набули популярності? Письмово обґрунтуйте відповідь

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. Львів, 2003. 313 с.

2 Бацевич Ф. С. Духовна синергетика мови. Київ: Академія, 2014. 187 с.

3 Бережняк В. М. Загальне мовознавство: хрестоматія. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 361 с.

4 Войцева О. А., Новак О. М., Яковлєва О. В. Загальне мовознавство: навч.-метод. посіб. Одеса: ОНУ, 2022. 132 с.

5 Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.

6 Кочерган М. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2008. 235 с.

7 Лучик А. Зіставне мовознавство. Київ: Альма-матер, 2025. 256 с.

8 Монжалєй Т. К. Вступ до мовознавства: підручник. Київ: Академія, 2011. 182 с.

9 Назаренко О. М. Вступ до мовознавства: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2021. 190 с.

10 Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

11 Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.

12 Супрун Л. В. Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота. Київ : Знання, 2012. 335 с.

13 Теоретичне і прикладне мовознавство [Електронний ресурс] : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2018. 237 с.

14 Удовиченко Г. М. Загальні питання мовознавства. Київ: Вища шк., 2001. 247 с.

15 Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія », 2018. 203 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

з освітнього компонента

«ТЕОРЕТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО»

Відповідальний за випуск Близнюк Л. М.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 21.09.2026 р.
Умовн. друк. арк. 4,75. Тираж . Замовлення № .
Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха,7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.